

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα.
Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.960](https://doi.org/10.12681/dchae.960)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (1986). Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 409-440. <https://doi.org/10.12681/dchae.960>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο
Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 409-440

ΑΘΗΝΑ 1986

ΕΝΑΣ ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΑ
Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΛΙΓΟΥΡΙΟΥ*

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στήν περιοχή τοῦ Λιγουριοῦ εἶναι μνημεῖο, ὅσο γνωρίζουμε, ἄγνωστο στήν ἐπιστήμη. Ἡ ἀπουσία ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐνσωματωμένων στό κτίσμα, ἐπιγραφῶν καί τοιχογραφιῶν ἔγινε, ὅπως φαίνεται, αἰτία νά μήν κινήσει τό μνημεῖο τό ἐνδιαφέρον τοῦ Χρ. Γιαμαλίδη, ὁ ὁποῖος στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα ἀσχολήθηκε μέ τίς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς¹. Μνεῖα τοῦ ναοῦ δέ γίνεται ἐπίσης οὔτε ἀπό τόν Ἀντώνιο Μηλιαράκη στό ἔργο του σχετικά μέ τή γεωγραφία τοῦ νομοῦ, στά τέλη τοῦ προηγούμενου αἰῶνα². Τό ἴδιο συνέβη καί σε νεότερα χρόνια³. Εἶναι ἄλλωστε γεγονός ὅτι, ἐξαιτίας τῶν μεταγενέστερων ἐπισκευῶν καί τῆς φτωχῆς ἐμφάνισης τῆς βόρειας καί τῆς δυτικῆς ὄψης, ὁ ναός εὐκολα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἀπό τόν περαστικό ὡς νεότερο κτίσμα καί ἔτσι ἡ σημασία του νά μή γίνει ἀντιληπτή (Εἰκ. 1).

Τέσσερα περίπου χιλιόμετρα πρῖν ἀπό τό Λιγουριό, ὁ δρόμος Κορίνθου-Σοφικοῦ-Λιγουριοῦ περνᾷ ἀπό τή θέση Παληοχώρι Λιγουριοῦ ἢ Παλιό Λιγουριό. Πρόκειται γιά τό σημεῖο ὅπου ἡ ὁμώνυμη κοιλάδα παρουσιάζει τό μεγαλύτερο πλάτος της. Τό ὄνομα τῆς θέσης διασώζει τήν ἀνάμνηση τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου καί τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Λιγουριοῦ⁴ πρὸς Β. τοῦ δρόμου, στούς πρόποδες τοῦ παρακείμενου Ἀραχναίου Ὁρους (Ἀρνᾶ). Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου δρίσκεται 30 περίπου μ. νότια τοῦ δρόμου, δίπλα στή μικρή κατωφέρεια που σχηματίζει τήν ὄχθη τοῦ διπλανοῦ χειμάρρου.

Ἱστορικά στοιχεῖα δέ μᾶς εἶναι γνωστά γιά τό μνημεῖο. Ἀπό τίς

* Ἡ ἐργασία αὐτή παρουσιάστηκε γιά πρώτη φορά ὑπό μορφή ἀνακοίνωσης στό 4ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης στίς 3 Ἰουνίου 1984 στήν Ἀθήνα. Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται στόν καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα γιά τήν πολύτιμη βοήθεια καί τίς ὑποδείξεις του σέ ὅλα τά στάδια ἐκπόνησης τῆς ἐργασίας. Εὐχαριστίες ἐπίσης ὀφείλονται στούς ἱερεῖς καί τό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας Λιγουριοῦ γιά τίς ἐπιτόπου διευκολύνσεις, καθώς καί στήν οἰκογένεια τοῦ κ. Ἰω. Τόλια γιά τή φιλοξενία στό Λιγουριό.

1. Χρῆστος Γιαμαλίδης, Ἀρχαῖαι ἐκκλησαί Ἐπιδαύρου καί τῶν πέριξ χωρίων, Ἀθηνᾶ 25 (1913), σ. 405-429.

2. Ἀντώνιος Μηλιαράκης, Γεωγραφία τοῦ Νομοῦ Ἀργολίδος καί Κορινθίας, Ἀθήνα 1886.

3. Ὁ Μάρκελλος Μιτσός πού ἐρεῦνησε τήν περιοχή τοῦ παρακείμενου μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Παλιγουριοῦ (Μ.Θ. Μιτσός, Τό μεσαιωνικό Λιγουριό, Λιγουριό-Παλιγουριό, Πελοποννησιακά ΙΓ' (1978-1979), σ. 34-40) δέν ἀναφέρει τό μνημεῖο. Μία μόνο φωτογραφία του ἔχει, ὅσο γνωρίζουμε, δημοσιευθεῖ στό τεῦχος «Ἀργολίς» τῆς σειρᾶς «Γνωρίσατε τήν Ἑλλάδα» (ἐκδόσεις Ἀτλαντίς, Ἀθήνα, χωρίς χρόνο ἐκδόσης).

4. Σχετικά μέ τό Παλιγουριό, τήν ἱστορία, τήν τοπογραφία καί τήν ἀρχαιολογία του, βλ. Μιτσός, ὁ.π., καί Βούλα Κόντη, Συμβολή στήν ἱστορική γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας, Σύμμεικτα Ε' (1983), σ. 169-202.

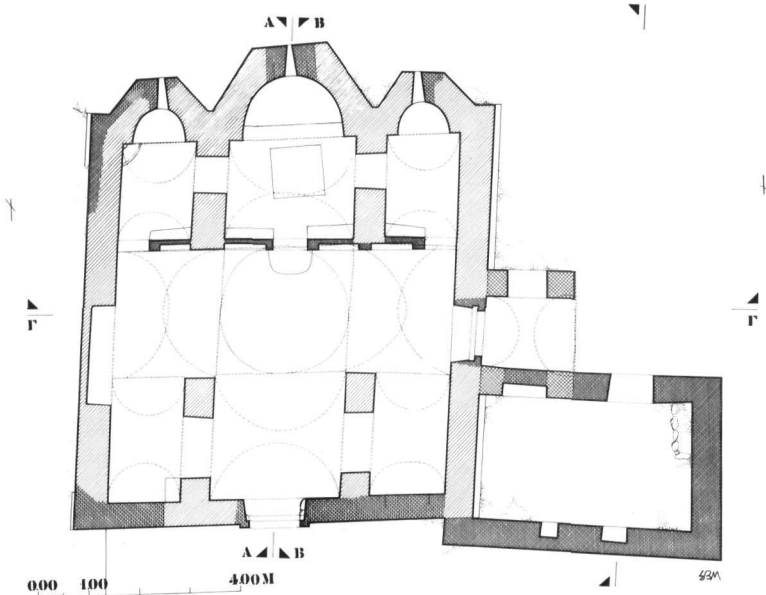

Είχ. 1. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. "Άποψη από τά βορειοδυτικά.

Είχ. 2. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. "Άποψη από τά νοτιοανατολικά.

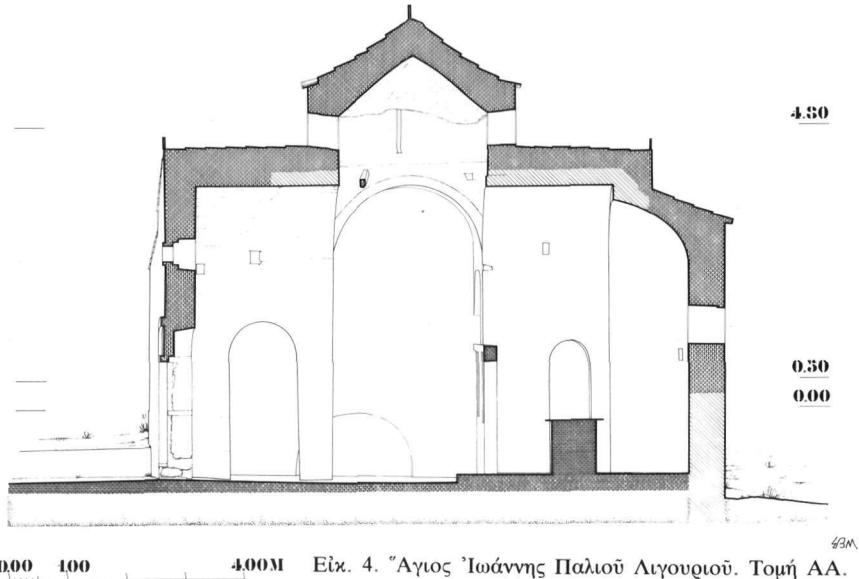

Είκ. 3. Ἅγιος Ἰωάννης Παλίου Λιγουριοῦ. Κάτοψη.

μαρτυρίες μόνο τῶν περιοίκων φαίνεται ὅτι στὸν προηγούμενο αἰῶνα ὁ ναὸς λειτουργοῦσε ὡς καθολικὸ μικροῦ μοναστηριοῦ μὲ ἓναν ἢ δύο μοναχοὺς πού ἦταν ἐγκατεστημένοι στὰ προσκολλημένα στὸ βυζαντινὸ κτίριο κελιά. Ἡ συσχέτισή του πάντως μὲ κάποιο μοναστήρι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρυσῆς του φαίνεται πολὺ πιθανή.

Σήμερα, μετὰ ἀπὸ διάφορες καταστροφές, ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκες, τὸ μνημεῖο παρουσιάζεται ὡς μικρὸ συγκρότημα τριῶν μερῶν μὲ διαφορετικὸ μέγεθος, μορφή καὶ λειτουργία (Είκ. 2). Πρόκειται ἀφ' ἑνὸς γιὰ τὸ ναὸ καὶ ἀφ' ἑτέρου γιὰ ἓνα μικρὸ πρόπυλο καὶ ἓνα κελί κτισμένα στὰ νότια τοῦ κυρίως κτίσματος, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο τοῖχο του (Είκ. 3). Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα παραλληλογράμμου, ἐλαφρὰ παράγωνου, μὲ διαστάσεις 7,90×8,30 μ. περίπου. Στὰ ἀνατολικά καταλήγει σὲ τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες, ἢ μεσαία ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶναι, ὅπως συνήθως, μεγαλύτερη καὶ ψηλότερη (Είκ. 2). Νάρθηκας δέν ὑπάρχει καί, ὅπως πιστοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σωζόμενων τμημάτων τῆς βορειοδυτικῆς καὶ νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου, δέν ὑπῆρχε στὴν ἀρχικὴ τουλάχιστον φάση τοῦ μνημείου. Στὴ στέγη, πού καλύπτεται μὲ νεότερα βυζαντινοῦ τύπου κεραμίδια, διαγράφονται οἱ τέσσερις κεραιὲς ἑνὸς σταυροῦ πού καταλήγουν σὲ ἀετώματα στίς ἀντίστοιχες ὀψεις. Λίγο χαμηλότερα, μονόριχτες στέγες, μὲ ρύσεις πρὸς Ν. καὶ Β. ἀντίστοιχα, δηλώνουν τὴν ὑπαρξὴ τεσσάρων γωνιακῶν διαμερισμάτων. Στὴ διασταύρωση τῶν κεραιῶν διαμορφώνεται ἓνα δάθρο μὲ ἀποστρογγυλευμένες τίς γωνίες, πάνω στὸ ὁποῖο φέρεται ὁ χαμηλὸς κυλινδρικοῦ τροῦλος. Πρόκειται γιὰ τὴν τυπικὴ κάλυψη σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου

0.00 100 4.00M Εικ. 4. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιού Λιγουριού. Τομή ΑΑ.

ναού. Εἶναι πάντως προφανές ὅτι τό βάθρο καί ὁ τροῦλος ἀποτελοῦν νεότερες κατασκευές, σύγχρονες μέ τήν τελική διαμόρφωση τῆς στέγης, πού ἀντικατέστησαν τίς ἀρχικές, πράγμα πού πιστοποιεῖται τόσο ἀπό τήν ἀτεχνη κατασκευή καί τό εἶδος τῶν μορφῶν, ὅσο καί ἀπό τή διαφορετική τοιχοποιία (Εἰκ. 2). Ἐμφανεῖς εἶναι καί οἱ νεότερες ἐπεμβάσεις στούς τοίχους τοῦ ναοῦ, στό ἀνώτερο τμήμα τοῦ νότιου καί τοῦ ἀνατολικοῦ –καθώς καί στίς ἴδιες τίς ἀψίδες– σέ μεγάλο μέρος τοῦ βόρειου καί σέ ὀλόκληρο σχεδόν τό δυτικό. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὑπαρξη ἐξωτερικά μιᾶς διαπλάτυνσης 0,10 μ. περίπου, σέ ὕψος 1,20 μ. ἀπό τό σημερινό δάπεδο στό βόρειο καί τό νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Στό ἐσωτερικό του (Εἰκ. 3) ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διαρθρώνεται, ὅπως ὅλοι οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοί, μέ τίς τέσσερις κεραίες τοῦ σταυροῦ στό κέντρο τοῦ ὁποῦ ὑψώνεται ὁ τροῦλος. Τά τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται ἐδῶ μέ κατά μήκος διατεταγμένους ἡμικυλινδρικούς θόλους καί χωρίζονται ἀπό τό κεντρικό κλίτος μέ τοίχους στούς ὁποίους ἀνοίγεται ἀπό ἓνα τοξωτό ἀνοιγμα. Σέ θέματα ἐπιμέρους στοιχείων τοῦ ἐσωτερικοῦ δέν παρουσιάζονται ἰδιομορφίες, μέ τήν ἐξαίρεση τοῦ ἡμικυκλικοῦ τόξου πού ἀνοίγεται ἀριστερότερα ἀπό τόν ἄξονα τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ χαμηλά στό βόρειο τοῖχο (Εἰκ. 4). Πιθανῶς πρόκειται γιά ἀρκοσόλιο.

Ἀδιάρθρωτοι παρουσιάζονται στό ἐσωτερικό οἱ τοῖχοι τοῦ μνημείου (Εἰκ. 5-6). Ὅπως συνήθως σέ μικρούς ναούς ἀπουσιάζει καί ἐδῶ ὁ κοσμήτης πού ὀρίζει τή γένεση τῆς θολοδομίας. Οἱ ἐσωτερικές ἐπιφάνειες ἐκτός ἀπό ἐκείνες τοῦ ἱεροῦ εἶναι ἀνεπίχριστες καί δέ φαίνεται νά ἔχουν κἀν ἴχνη παλιότερων ἐπιχρισμάτων. Εἶναι ἔτσι δυνατό νά γίνουν παρατηρήσεις

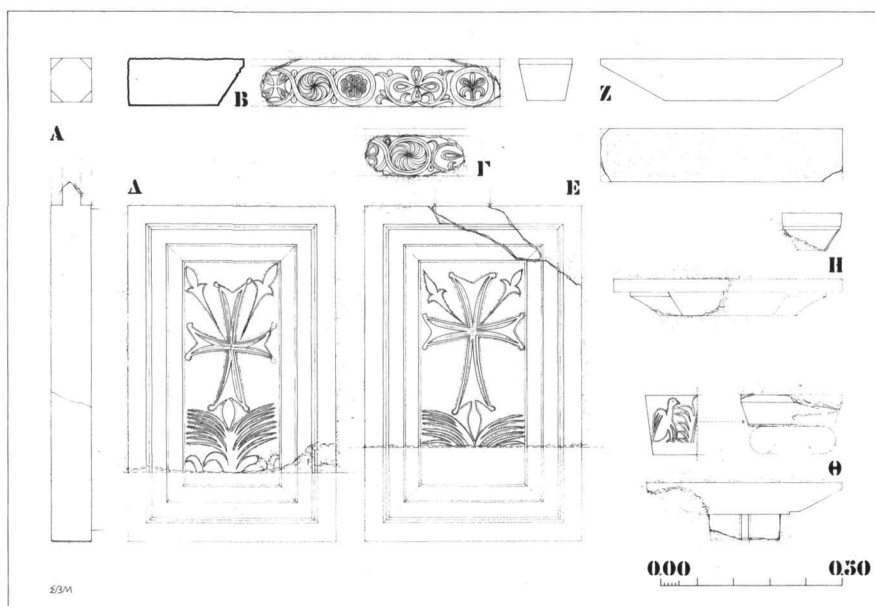

0.00 100 400 Εικ. 5. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Τομή ΒΒ. 5/2m

0.00 100 400 Εικ. 6. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Τομή ΓΓ. 5/2m

στή θολοδομία για τόν καθορισμό τῆς ἔκτασης τῶν ἀνακατασκευῶν: Ἐκτός ἀπό τόν τροῦλο εἶναι, ὅπως φαίνεται, ἀνακατασκευασμένα μέ χαρακτηριστική ἀμέλεια καί τά σφαιρικά τρίγωνα. Τά μέτωπα τῶν θόλων στήν ἀνατολική, βόρεια καί δυτική κεραία εἶναι ἀρχικά ἐνῶ οἱ θόλοι ἔχουν συμπληρωθεῖ στήν περιοχή κοντά στούς ἀντίστοιχους τοίχους. Ἀντίθετα, στή νότια κεραία ὁ θόλος εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου ξαναχτισμένος. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὡς θολίτες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἕνα μικρό κομμάτι ἀπό

Εικ. 7. "Άγιος Ἰωάννης Παλιού Λιγουριού. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματωμένα στό μνημεῖο. Α. Πεσοσόκος τέμπλου. Β. Θραύσμα ἐπιστυλίου τέμπλου. Γ. Θραύσμα ἐπιστυλίου τέμπλου. Δ καί Ε. Θωράκια. Ζ καί Η. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων. Θ. Ἐπίθημα συμφυές μέ ἰωνικό κιονοκρανο.

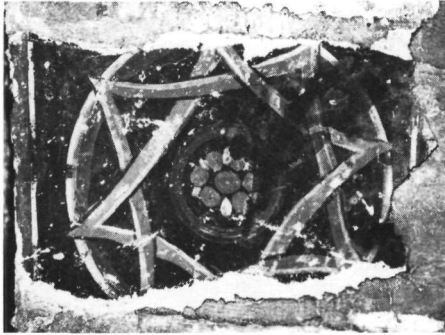
διακοσμημένο ἐπιστύλιο τέμπλου⁵ (Εικ. 7, Γ) καί ἓνας θολίτης σέ δεύτερη χρήση πού φέρει γραπτό διακοσμητικό θέμα⁶ (Εικ. 8). Συμπληρώσεις στά πρὸς Δ. μέρη τῶν θόλων τους ἔχουν δεχθεῖ καί τά δυτικά γωνιακά διαμερίσματα. Σέ ἀνακατασκευή πιθανότατα, τέλος, ὀφείλεται καί ἓνα μέρος τοῦ τεταρτοσφαίριου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι νεωτερικὴ κατασκευή. Φαίνεται ὅτι πρόσφατα σχετικὰ ἀντικατέστησε τὴν παλιότερη χτιστὴ στό ἡμικύκλιο τῆς ἀψίδας. Δύο ὅμοια μαρμάρινα θωράκια ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στὴ βάση της (Εικ. 7, Δ, Ε)⁷.

5. Πρόκειται ἐνδεχομένως γιὰ κομμάτι ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου. Στὴν ἐμπρὸς, ὀρατὴ ἐπιφάνειά του σώζονται μέσα σέ σηκικούς τροχοὺς πού σχηματίζονται ἀπὸ διμερῆ ταινία ἓνας πυροστρόβιλος καί ἓνας σταυρὸς μέ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα, πού σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια διμερῆ ταινία. Ἀπὸ τὴ βάση του ξεκινοῦσε ἐλισσόμενος βλαστός.

6. Ἡ προέλευση τοῦ θολίτη εἶναι ἀγνωστὴ. Ἡ ἀπουσία ὁποιουδήποτε ἄλλου ἴχνους τοιχογραφιῶν στό ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καθιστὰ πιθανὴ τὴ μεταφορὰ τοῦ λίθου ἀπὸ κάποια ἄλλη ἐρειπωμένη ἐκκλησία. Τὸ θέμα πάντως πού διακοσμεί τὸ θολίτη, κατὰ τὴν καθηγήτρια κ. Ντ. Μουρίκη, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ ἐκφέρει τὴ γνώμη της σχετικὰ, πρέπει ἂν καί μμεῖται βυζαντινὰ πρότυπα, νὰ ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τῆς τουρκοκρατίας.

7. Τὸ θέμα τῆς ὀρατῆς ὄψης καί τῶν δύο εἶναι ἓνας εὐμεγέθης διάλιθος σταυρὸς πού

Είκ. 8. Άγιος Ιωάννης Παλιού Λιγουριού. Θολίτης με τμήμα τοιχογραφίας σέ δεύτερη χρήση.

Είκ. 9. Άγιος Ιωάννης Παλιού Λιγουριού. Άποψη του εσωτερικού προς ανατολάς.

Τό τέμπλο, χτιστό, νεωτερικό (Είκ. 9) αντικατέστησε στά 1964⁸ ένα, επίσης χτιστό, παλιότερο⁹. Τά ίχνη του τελευταίου διακρίνονται σαφώς στό δάπεδο του ιεροῦ πού εἶναι διαμορφωμένο από πατητή τοιμεντοκονία. Τό δάπεδο του κυρίως ναοῦ εἶναι στρωμένο μέ πλακάκια ἄσπρα καί μαῦρα, διαστ. 0,30×0,30 μ.¹⁰

Ὁ ναός ἔχει σήμερα δύο θύρες, μία στό μέσο του δυτικού τοίχου καί μία στή νότια πλευρά, στό δυτικό ἄκρο του τυμπάνου τῆς κεραίας. Ἡ σημερινή μορφή καί τῶν δύο προέρχεται από μετασκευή σέ νεότερα χρόνια. Ἡ δυτική θύρα ἔχει ἐπιμελημένη κατασκευή μέ πλαίσιο από πωρόλιθο. Στή νότια θύρα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑπέρθυρο ἕνας πεσσίσκος από τέμπλο μέ τμήμα συμφρυοῦς κιονίσκου από λευκό μάρμαρο¹¹ (Είκ. 7, Α). Ὅπως φαίνεται από

περιβάλλεται από εὐρύ πλαίσιο. Τά ἐπάνω διάχωρα γεμίζουν δύο κρινάνθεμα μέ φαρδύ μίσχο. Τό κάτω μέρος τῆς ἐπιφάνειας γεμίζει ἕνα φυτό μέ μακριά δξύληκτα φύλλα, από τό ὁποῖο φαίνεται νά ξεπροβάλλει ὁ σταυρός.

8. Κατά πληροφορίες τῶν ἐπιτρόπων του ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδας Λιγουριού.

9. Ἀπό τό παλιότερο αὐτό τέμπλο ἴσως προέρχονταν οἱ νεωτερικές εἰκόνες του σημερινοῦ, ἔργα του ἐργαστηρίου τῶν Καρτσωναίων Ἁγίου Ὁρους (1953-54).

10. Στίς πλάκες του ὁμοίου δαπέδου του ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίας Λιγουριού υπάρχουν χαράγματα μέ χρονολογίες τουλάχιστον από τό 1920. Πιθανότατα στήν ἴδια ἐποχή ἀνάγεται καί ἡ διάστρωση του δαπέδου στό ναό του Ἁγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

11. Πιθανώς τμήμα καί αὐτός του ἀρχικοῦ τέμπλου.

Είκ. 10. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῦ Λιγουριοῦ. Πρότυλο. Τό δυτικό τοξωτό ἄνοιγμα.

τήν ἐξέταση στά χαμηλά, ἀρχικά, σωζόμενα μέρη τοῦ δυτικοῦ τοίχου δύο ἀκόμη θύρες ὑπῆρχαν ἐδῶ δεξιὰ καί ἀριστερά τῆς κεντρικῆς, πού ὀδηγοῦσαν στά γωνιακά διαμερίσματα.

Τό ἐσωτερικό τοῦ μνημείου φωτίζεται σήμερα ἀπό ἓνα μικρῶν διαστάσεων νεωτερικό φεγγίτη στή δυτική κεραία, τίς τέσσερις φωτιστικές σχισμές τοῦ τρούλου καί τίς τρεῖς τῶν ἀψίδων πού ἔχουν ἀντικαταστήσει τά ἀρχικά παράθυρα, ὅπως φαίνεται ἀπό τά λείψανά τους ἐξωτερικά. Ὡς ἀνώφλια μάλιστα τῶν τριῶν αὐτῶν φωτιστικῶν σχισμῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀκόσμητα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη. Ἐκεῖνα στίς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ διακονικοῦ φαίνεται ὅτι εἶναι κομμάτια ἀπό ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων (Είκ. 7, Ζ). Λείψανα ἑνός ἀκόμη παραθύρου διακρίνονται ψηλά στή νότια κεραία ἐξωτερικά¹².

Ἐξω ἀπό τή νότια θύρα τοῦ ναοῦ βρίσκεται ἓνα μεταγενέστερο, ὅπως πιστοποιοῦν ἀφ' ἑνός οἱ συνεχεῖς ἀρμοί καί ἀφ' ἑτέρου ἡ διαφορετική κατασκευή καί μορφολογία, ἀπό τόν ἴδιο τό ναό πρότυλο (Είκ. 2, 3). Πρόκειται γιά ὀρθογώνιο κτίσμα μέ πλάτος 2,50 καί μήκος 1,70 μ. περίπου. Δύο τοῖχοι, πού διατάσσονται κάθετα στή νότια ὄψη, δεξιὰ καί ἀριστερά τῆς θύρας, φέρουν ἓναν ἡμικυλινδρικό θόλο, τό τόξο μετώπου τοῦ ὁποίου εἶναι πεταλόμορφο. Πεταλόμορφα εἶναι καί τά τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τῶν πλάγιων τοίχων. Τό ἄνοιγμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου (Είκ. 10), φραγμένο σήμερα ἀπό τόν τοῖχο τοῦ παρακείμενου κελιοῦ, σχηματίζεται ἀνάμεσα στήν παραστάδα καί τόν ἐλεύθερο πεσσοῦ στά ὁποῖα διαλύεται ὁ τοῖχος. Στήν τοιχοποιία πού φράζει τό ἄνοιγμα ἔχει ἐνσωματωθεῖ καί ἓνα κομμάτι ἀπό

12. Ἡ ἀνοιχοδόμηση τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ βόρειου τοίχου δέν ἐπιτρέπει τήν ἐξαγωγή ἀσφαλοῦς συμπεράσματος σχετικά μέ τό ἄν καί ἡ βόρεια ὄψη εἶχε παράθυρο.

μαρμάρινο ἐπιστύλιο ἢ κοσμήτη τέμπλου διακοσμημένο¹³. Τό ἀντίστοιχο ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἦταν ἓνα εἶδος παραθύρου μέ ποδιά ὕψους 1,15 μ. περίπου. Τίς γενέσεις τοῦ τόξου τονίζουν δύο μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη, ἓνα ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου (Εἰκ. 7, Η) καί ἓνα ἰωνικό κιονόκρανο μέ διακοσμημένο συμφυές ἐπίθημα¹⁴ (Εἰκ. 7, Θ) παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, σέ δεύτερη χρήση. Τό πρότυλο καλύπτεται μέ κεραμοσκέπαστη δίριχτη στέγη.

Στά δυτικά τοῦ προτύλου εἶναι χτισμένο τό νεωτερικό κελί πού ἤδη ἀναφέραμε (Εἰκ. 3). Εἶναι ἓνα ἐπίμηκες κτίσμα, διαστ. 4,70×3,60 μ., μέ μονόριχτη ξύλινη στέγη καί μία ἀπλή ὀρθογώνια θύρα στόν ἀνατολικό τοῖχο. Μιά πρόχειρη ἐστία εἶναι διαμορφωμένη στή νοτιοδυτική γωνία τοῦ ἐσωτερικοῦ του, πάνω στό χωμάτινο δάπεδο. Ἐνα δεύτερο κελί, πού κατά τίς πληροφορίες τῶν περιοίκων βρισκόταν στά βόρεια τοῦ ναοῦ καί σέ ἐπαφή μέ αὐτόν, ἔχει σήμερα ἐντελῶς ἐξαφανισθεῖ.

Τυπολογικά ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἀνήκει στούς λεγόμενους «ἐλλαδικούς μεταβατικούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους» ναούς¹⁵. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἐξεταζόμενος προσθέτει ἓνα ἀκόμη παράδειγμα στό σχετικά περιορισμένο ἀριθμό γνωστῶν ναῶν τῆς κατηγορίας του¹⁶. Στή διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ μνημείου διαπιστώνονται ὅλα τά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τοῦ τύπου¹⁷. Διαπιστώνονται ταυτόχρονα καί τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού φανερῶνουν τήν ἐξέλιξή του ἀπό τόν 8ο αἰ. πού ἐμφανίζεται ἔως

13. Τό τεμάχιο προφανῶς ἀνήκει στό ἴδιο μέλος μέ ἐκεῖνο πού ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ὡς θολίτης στή νότια κεραία. Ἐδῶ τό θέμα τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ σώζεται ἀκέραιο. Στούς τρεῖς σηρικούς τροχοῦς στά ἀριστερά ὑπάρχουν ἓνας ὀκτάφυλλος ρόδακας, ἓνας προστροβίλος καί ἓνας σταυρός τύπου Μάλτας. Δεξιά ὑπάρχει σέ κύκλο ἓνα πεντάλοβο ἀνθέμιο. Πρόκειται γιά τό τελευταῖο θέμα στό δεξιό ἄκρο τοῦ μέλους, τό ἀρχικό τελεῖωμα τοῦ ὁποῦο σώζεται ἐδῶ.

14. Στόν ἄξονα τῆς κοσμημένης ἐπιφάνειας τοῦ ἐπιθήματος ὑπάρχει ἓνα ἀνθέμιο καί δεξιά καί ἀριστερά του ἀπό ἓνα πτηνό.

15. Σχετικά μέ τόν πλήρη ὄρο βλ. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἠπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., Θεσσαλονίκη 1975, σ. 116, σημ. 5, ὅπου καί ἡ παλιότερη βιβλιογραφία.

16. Ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος καταγράφει (δ.π., σ. 122-123) εἴκοσι τρεῖς ναοῦς ἀπό τή Βουλγαρία ἔως τήν Κύπρο. Σ' αὐτούς πρέπει ἐπιπλέον νά προστεθοῦν ὁ ναός πού ἀνασκάφθηκε στό Πόρτο-Λάγος (H. Gallet de Santere, BCH 75 (1951), σ. 119 καί 77 (1953), σ. 227, καί X. Μπακιρτζής, BCH 106 (1982), σ. 584) καθώς καί ὁ ναός τοῦ Χριστοῦ στό χωριό Παναγία-Ἄσκη Θηῶν (Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά καί Μεσαιωνικά Μνημεῖα Βοιωτίας, ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 333-334). Παράλληλα ὁμοῦς ἡ Ἁγία Εἰρήνη Κάμπου Ἰκαρίας (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 397-398) δέν ἀνήκει στόν τύπο αὐτόν, ἀλλά μᾶλλον στούς τετραστάυλους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους. Ἐδῶ οἱ παραστάδες στό ἐσωτερικό σέ ἀντιστοιχία πρός τοῦς πεσοῦς, σχηματίζονται μόνον στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ ναοῦ.

17. Κάλυψη γωνιακῶν διαμερισμάτων μέ κατά μήκος θόλους, χωρισμός τῶν κλιτῶν μέ τοίχους, ἀπουσία ἰδιαίτερου χώρου γιά τό Ἱερό Βῆμα.

τά τέλη τοῦ 11ου πού πιθανῶς ἐκλείπει¹⁸. Σέ κάτοψη ὁ ναός ἐμφανίζεται περίπου τετράγωνος· ὁ λόγος τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος εἶναι 1,05. Ἐάν και γενικά ὁ περιορισμός τοῦ μήκους ἔχει θεωρηθεῖ ἔνδειξη ὀψιμότητας¹⁹, πρέπει, πιστεύουμε, σέ ναούς χωρίς νάρθηκα νά ἀντιμετωπίζεται μέ ἐπιφύλαξη. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἕνας ὑπέρμετρος περιορισμός τοῦ μήκους θά δημιουργοῦσε αἰσθητικά προβλήματα, πράγμα πού δέ συμβαίνει σέ ναούς μέ ἔξαρχῆς προγραμματισμένο νάρθηκα. Σαφέστερο στοιχεῖο ἐξέλιξης ἀποτελοῦν ἡ μορφή καί οἱ διαστάσεις τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ γωνιακά διαμερίσματα σέ σχέση μέ τούς διαχωριστικούς τοίχους²⁰. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐνώ, ὅπως συνήθως²¹, οἱ δίοδοι μεταξύ τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ καί τῶν παραθημάτων διατηροῦν τίς μικρές τους διαστάσεις, οἱ ἀντίστοιχες μεταξύ τῆς δυτικῆς κεραίας καί τῶν δυτικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων ἔχουν ἤδη πολύ μεγαλύτερο πλάτος—ἴσο μέ τό μισό τοῦ μήκους τοῦ τοίχου—καί ὕψος ὅσο ἐπιτρέπει ἐκεῖνο τῆς γένεσης τοῦ θόλου τῶν δευτέρων. Ταυτόχρονα, τά δύο τμήματα τοῦ τοίχου ἔχουν περιορισθεῖ σέ ἕναν πεσό, μέ ἐπιμήκεις ἀκόμη ἀναλογίες, καί μία παραστάδα ἀρκετά πάντως προέχουσα.

Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε ὁ ναός δέν εἶχε, στήν ἀρχική του τουλάχιστον φάση, νάρθηκα. Τό πράγμα εἶναι σύνηθες σέ βυζαντινούς ναούς²², βέβαια σε μικρούς ἢ περιορισμένης σχετικῆς σημασίας, ὅπως ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Στήν ἀπουσία τοῦ νάρθηκα ἀπό τό ἀρχικό οἰκοδομικό πρόγραμμα θά πρέπει, κατά πάσα πιθανότητα, νά ἀποδοθεῖ ἡ διαμόρφωση ἀρκοσολίου, ἄν πράγματι γιά ἀρκοσόλιο πρόκειται, στό βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐάν και ἡ ὑπαρξη τάφου στόν κυρίως ναό εἶναι παράτυπη, εἶναι γνωστά καί ἄλλα παραδείγματα ναῶν χωρίς νάρθηκα, πού ἔχουν ἀρκοσόλιο σέ ἀνάλογη θέση²³.

18. Κατά τό Βοκοτόπουλο, ὁ.π., σ. 126.

19. Ὁ.π., σ. 117. Μαρία Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-61), σ. 101-127, σ. 115.

20. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 117. Σωτηρίου, ὁ.π., σ. 115-123.

21. Αὐτό συμβαίνει τόσο στούς μεταβατικούς, ὅσο καί στούς δικιόνιους ναούς (Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 133).

22. Βλ. σχετικῶς Α.Κ. Ὁρλάνδος, Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσοσηνῆς, ΑΒΜΕ ΙΑ' (1969), σ. 87-147, σ. 132, σημ. 1.

23. Παλιομονάστηρο Ἑλληνικῶν Ἀνθείας (Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά Ἐκκλησιαί τῆς Ι. Μητροπόλεως Μεσοσηνῆς, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 110-117), Παλαιοπαναγιά Σελλασίας (τ. Βουρλιᾶ) Λακωνίας (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα Λακωνικῆς, ΑΕ 1969, Χρον., σ. 1-11, σ. 2), Ἁγίου Γεώργιος Ἀκραϊφνίου (Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 208-210). Στούς δύο τελευταίους ναούς ὁ νάρθηκας εἶναι μεταγενέστερος. Ἡ περίπτωση τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν, ὅπου παρά τό ὅτι ὑπάρχει νάρθηκας ἔχει διαμορφωθεῖ ἀρκοσόλιο στόν κυρίως ναό (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 14-15 εἰκ. 1, 2, πίν. 56) μπορεῖ ἴσως νά ἐρμηνευθεῖ ἀπό τό ὑψηλό ἀξίωμα καί τήν κοινωνική θέση τοῦ κτίτου τοῦ ναοῦ.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα ἀκόμη στοιχείο πού συναντᾶται στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καί φαίνεται ὅτι σχετίζεται μέ τή λειτουργία τοῦ χώρου. Πρόκειται γιά τή μετάθεση τῆς νότιας θύρας ἀπό τόν ἄξονα στό δυτικό ἄκρο τῆς ἀντίστοιχης κεραίας. Τό φαινόμενο ἀπαντᾶ καί σέ ἄλλους μικρούς ναούς, ὅπως στούς Ἁγίους Πάντες Ὁμολογητές Ἀμπελοκήπων Ἀθηνῶν²⁴, στή Βλαχέρνα Μεζάπου Μάνης²⁵, στόν Προφήτη Ἡλία Κονιδίτσας²⁶. Ἡ μετάθεση τῶν πλάγιων θυρῶν πρέπει νά ἀποσκοποῦσε στήν ἐξασφάλιση χώρου γιά τούς χορούς τῶν ψαλτῶν στά ἀνατολικά τῆς εἰσόδου καί ὡς τό τέμπλο.

Τά ὑλικά δομῆς πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στήν κατασκευή τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου –πωρόλιθοι, ἀσβεστόλιθοι καί πλίνθοι– εἶναι τά συνήθη στούς μεσοβυζαντινούς ναούς τῆς Ἑλλαδικῆς Σχολῆς. Λαξευτοί πωρόλιθοι ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων σέ συνδυασμό μέ πλίνθους, τό πάχος τῶν ὁποίων κυμαίνεται ἀπό 0,014-0,045 μ. –συνήθως ὁμως εἶναι 0,03-0,035– καί μήκους 0,30 μ. περίπου²⁷. Ὅπως πάντα, ἡ κατασκευή αὐτή τοῦ πλινθοπερίκλειστου πού προκύπτει, μέ πάχος 0,15-0,20 μ., ἀποτελεῖ τήν ἐξωτερική ἀπλῶς ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἀπό ἀργολιθοδομή²⁸. Στίς ἀργολιθοδομές τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν, ἀλλά καί ὅπου αὐτές εἶναι ἐμφανεῖς στό ἐξωτερικό, ὅπως στό κατώτατο μέρος τοῦ νότιου τοίχου, στό μεγαλύτερο τοῦ βόρειου καί στά σωζόμενα τμήματα τοῦ δυτικοῦ, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀργοί ἢ ἡμιλαξευτοί ἀσβεστόλιθοι μέ παρεμβalλόμενα τεμάχια πλίνθων. Πολύ καλύτερη ὥστόσο κατασκευή ἔχουμε σέ ὀρισμένα στοιχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὅπως οἱ παραστάδες καί οἱ τοιχοπεσσοί στούς ὁποίους διαλύονται οἱ διαχωριστικοί τοῖχοι, ἀπό ἡμιλαξευτούς ἢ καί λαξευτούς πωρόλιθους καί πλίνθους. Τήν κατασκευή ἔχει, ὅπως φαίνεται, ἐπιβάλλει ἡ οἰκονομία τῆς κατασκευῆς²⁹.

24. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος, Μονή Ἁγίων Πάντων ἢ Ὁμολογητῶν, ΕΜΜΕ|Β (1929), σ. 128-129. Μετατεθειμένες εἶναι ἐδῶ καί οἱ δύο πλάγιες θύρες, ἡ βόρεια μάλιστα σέ λανθασμένη οἰκοδομικά θέση, καθῶς ἀντιστοιχεῖ ἐν μέρει στό θόλο τοῦ βορειοδυτικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος.

25. A. H. S. Megaw, *Byzantine Architecture in Mani*, BSA 33 (1932-1933), σ. 90-130, σ. 145-150. Ἡ βόρεια θύρα εἶναι ἐδῶ μετατεθειμένη στό δυτικό ἄκρο τοῦ τυμπάνου.

26. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἕνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά 15 (1957), σ. 88-94, ὅπως καί στή Βλαχέρνα Μεζάπου (Megaw, ὁ.π., σ. 149-150).

27. Εἰδικῆς μορφῆς πλίνθοι μέ καμπύλο σχῆμα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σέ ὀρισμένα σημεῖα τῆς κατασκευῆς, ὅπως στίς σειρές πού περιβάλλουν τίς ὀδοντωτές ταινίες κ.ἀ.

28. Βλ. σχετικά A. H. S. Megaw, *The Chronology of some Middle Byzantine Churches*, BSA 32 (1931-1932), σ. 90-130, σ. 101.

29. Σέ στοιχεῖα μέ ὀρθογώνιες περιορισμένες διατομές τήν ἐπιμελημένη μορφή τῆς λιθοδομῆς ἐπιβάλλει ὡς ἕνα σημεῖο ἡ ἀναγκαστική λάξευση τῶν γωνιόλιθων.

Σέ ἀντιστοιχία μέ τήν προσεγμένη κατασκευή τῶν ἐσωτερικῶν στοιχείων πού ἀναφέρθηκε, θρίσκεται καί ἡ κατασκευή τῶν τόξων καί τῶν θόλων. Τά ἀνεπίχριστα τόξα τῶν ἀνοιγμάτων πρὸς τὰ δυτικά γωνιακά διαμερίσματα εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ ἀρκετά καλά λαξευμένους πώρινους θολίτες³⁰. Ἐπιμήκεις θολίτες εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καί σ' ὅλη τήν ἀρχική θολοδομία. Ἡ λάξευσή τους δέν εἶναι τέλεια καί οἱ στρώσεις δέν εἶναι ἀπόλυτα κανονικές, καθὼς παρεμβάλλονται σέ ὀρισμένα σημεῖα πλίνθοι, ἡ κατασκευή ὅμως παρουσιάζεται γενικά προσεγμένη. Σύμφωνα μέ τό γνωστό ἑλλαδικό σύστημα³¹, οἱ θόλοι ἔχουν κατασκευαστεῖ πάνω σέ πλήρεις ξυλότυπους, οἱ ὑποδοχές τῶν ὁποίων διακρίνονται σαφῶς στό ὕψος τῶν γενέσεων τῶν θόλων.

Ἀμελέστατης κατασκευῆς εἶναι οἱ μεταγενέστερες συμπληρώσεις στή θολοδομία τοῦ μνημείου. Ἄν καί στό μεγαλύτερο μέρος ἔχει ξαναχρησιμοποιηθεῖ τό παλιό ὕλικό, ἡ κακή συναρμογή καί ἡ χρήση ἄφθονου κονιάματος διαφοροποιεῖ πλήρως τὰ νεότερα τμήματα ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀρχικά. Ἰδιαίτερα κακοφτιαγμένος εἶναι ὁ θόλος τοῦ τρούλου, πού ἔχει μορφὴ ὄχι ἡμισφαιρική, ὅπως συνήθως, ἀλλὰ σχεδόν κωνική.

Μέ ἀμελή κατασκευή –ἀργολιθοδομή ἀπὸ ἀσβεστόλιθους κυρίως καί ἄφθονο κονίαμα– ἔχουν γίνει καί οἱ συμπληρώσεις στήν τοιχοποιία τοῦ ναοῦ. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν τό τύμπανο τοῦ τρούλου ἐξωτερικά, πού εἶναι χτισμένο μέ λαξευτούς πωρόλιθους, σέ μιά προσπάθεια ἐκτέλεσης ἰσόδομης τοιχοποιίας, καί ὀρισμένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τό θύρωμα καί ὁ φεγγίτης τῆς δυτικῆς ὄψης, ἀπὸ λαξευτούς πωρόλιθους ἐπίσης.

Στήν τοιχοποιία τοῦ προτύλου ἔχει γίνει χρήση ἀργολιθοδομῆς ἀπὸ ἀσβεστόλιθους κυρίως μέ παρεμβαλλόμενα τεμάχια πλίνθων. Τό πάχος τῶν τελευταίων κυμαίνεται μεταξύ 0,02 καί 0,035 μ. Καί ἐδῶ, ὅπως στόν κυρίως ναό, στίς πλίνθινες ταινίες πού περιβάλλουν τόξα ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ εἰδικά διαμορφωμένα, μέ κόψιμο πρὶν ἀπὸ τήν ὀπτηση, τοῦβλα. Τά τόξα τῶν ἀνοιγμάτων τῶν πλάγιων τοίχων καθὼς καί ἐκεῖνο τοῦ μετώπου τοῦ θόλου εἶναι διαμορφωμένα μέ καλολαξευμένους πώρινους θολίτες. Τά μεταγενέστερα ἐπιχρίσματα, ὥστόσο, δέν ἐπιτρέπουν παρατηρήσεις σχετικές μέ τήν κατασκευή τοῦ ἴδιου τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου.

Οἱ διάφορες καταστροφές, προσθήκες καί συμπληρώσεις στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, κυρίως ἡ ἀνακατασκευή τοῦ τρούλου του, ἔχουν καταστρέψει τήν ἀρχική συνολική εἰκόνα τοῦ μνημείου. Οἱ ἴδιες οἱ γενικές ἀναλογίες του ἔχουν ἀλλοιωθεῖ, καθὼς ὁ νέος τρούλος εἶναι πολύ χαμηλός,

30. Μέτρια εἶναι ἡ ποιότητα τῆς κατασκευῆς τοῦ τόξου τοῦ ἀρκοσολίου μέ ἀμελῶς λαξευμένους θολίτες καί παρεμβαλλόμενες πλίνθους.

31. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 244 κ.έ.

καί, όπωςδήποτε, πολύ διαφορετικός στή μορφή από τόν άρχικό³². Είναι ώστόσο σαφές ότι τό κτίσμα είχε άνέκαθεν βαριές μάλλον αναλογίες, έντύπωση πού επιτείνεται από τή μικρή διαφορά στά ύψόμετρα τών στεγών, πού δέν πρέπει νά παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές σέ σχέση μέ τά ύπάρχοντα καί τή διαμόρφωση του έδάφους.

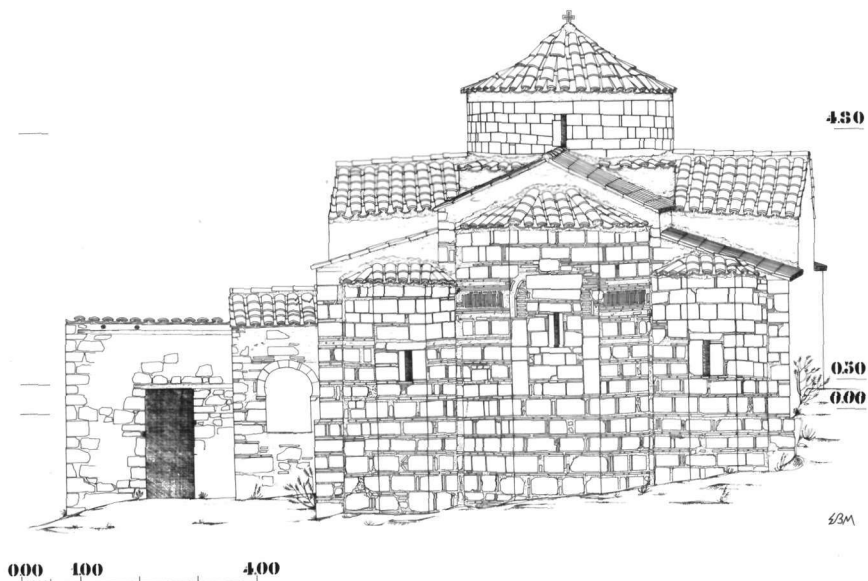
Όσον άφορᾷ στή γενική σύνθεση τών ὄψεων αὐτή ἦταν, ὅπως φαίνεται από τά σωζόμενα στοιχεία, σχετικά λιτή καί σοβαρή. Ἡ ἀνατολική ὄψη (Εἰκ. 11, 12), πού μπορεῖ νά ἀναπαρασταθεῖ μέ ἀρκετή ἀκρίβεια, μέ ἐξαίρεση βέβαια τόν μή σωζόμενο τροῦλο, παρουσιάζεται έντονα ἀνάγλυφη, χάρη στίς τρεῖς τρίπλευρες ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ πού δεσπόζουν στή σύνθεσή της. Οἱ ἐπιφάνειες ὡστόσο τών ἀψίδων εἶναι ἀπλές καί ἐπίπεδες. Ὁ κοσμήτης, πού από τόν 11ο αἰ. συχνά διατρέχει τήν ὄψη στό ὕψος τῆς ποδιάς τών παραθύρων³³, ἐδῶ παραλείπεται ὅπως καί σέ ἀρκετούς ἄλλους ναούς³⁴. Τά παράθυρα, τόσο ἐκείνο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὅσο καί τών παραθημάτων, εἶναι σήμερα ἰσχυρά ἀλλοιωμένα από μεταγενέστερες καταστροφές καί συμπληρώσεις. Περισσότερα στοιχεία διατηροῦνται από τό δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πού, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους του, ἀποτελοῦσε ἀναμφισβήτητα κύριο στοιχεῖο στή σύνθεση τῆς ἀνατολικῆς ὄψης. Τά μονόλοβα παράθυρα τών παραθημάτων, πού μέ σχετική βεβαιότητα μποροῦν νά ἀποκατασταθοῦν, ἦταν πολύ μικρότερα σέ μέγεθος από τό προηγούμενο. Μιά συνεχῆς ὀδοντωτή ταινία στό ὕψος τῆς γένεσης τών τόξων τών μονόλοβων παραθύρων διαρθρώνει τήν ὄψη διακόπτοντας τίς συνεχεῖς ἐπιφάνειες τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομῆς μέ τό ὅποιο εἶναι χτισμένη από τή στάθμη τοῦ ἐδάφους. Ψηλότερα, στό ὕψος τών τόξων τοῦ δίλοβου παραθύρου, ἡ κεντρική κόγχη κοσμεῖται μέ μία ζωφόρο από πλίνθους μέ τό θέμα τοῦ μαιάνδρου μεταξύ δύο ὀδοντωτῶν ταινιῶν. Ζωφόρος στή θέση αὐτή συναντᾶται καί σέ ἄλλους μεσοβυζαντινοῦς ναούς, ὅπως στήν Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου Μάνης³⁵, τούς Ἁγίους Ἀποστόλους

32. Ἡ ἀναπαράστασή του στά σχέδια γραφικῆς ἀποκατάστασης ὡς «ἀθηναϊκοῦ τύπου», μιά μορφῆς δηλαδή εὐρύτατα διαδεδομένης στή μεσοβυζαντινῆ ἐποχῆ καί κυρίως στόν 11ο αἰ., πού συναντᾶται σέ δύο ἀκόμη μικροῦς ναούς τῆς Ἀργολίδας, στοῦς ναούς τοῦ Πλατανίτη καί Παναρίτη (Χ. Μπούρας, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεῆμων Λιγουριῶ Ἀργολίδος, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' (1974), σ. 1-30, σμμ. 46), καί προτείνεται μέ κάθε ἐπιφύλαξη.

33. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 174-175.

34. Π. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 149-174, σ. 165, ὅπου ἀναφέρονται καί παραδείγματα.

35. Megaw, Mani, σ. 142, 147, πίν. 17a.

Εἰκ. 11. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριῶ. Ἀνατολική ὄψη. Ὑπάρχουσα κατάσταση.

Καλαμάτας³⁶, τὸν Ἅγιο Βασίλειο Πανιπέρι Μεσσηνίας³⁷ (μέ μαιάνδρο), στήν Παναγία τοῦ Ὁσίου Λουκά καί τούς Ἅγίους Ἰάσωνα καί Σωσίπατρο Κέρκυρας³⁸ (μέ κουφικά). Ἀπό τήν ἀρχική στέψη τῶν ἀψίδων καθώς καί τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τίποτε δέν ἔχει διασωθεῖ. Ἡ σχεδίαση ὀδοντωτῶν γείσων στήν ἀναπαράσταση ἔχει γίνει ὑποθετικά³⁹.

Ἡ νότια ὄψη (Εἰκ. 13, 14) ἔχει ὑποστεί περισσότερες καταστροφές καί ἐπεμβάσεις. Τό ἀέτωμα τῆς νότιας κεραίας ἔχει ἀνακατασκευασθεῖ καί ἡ θύρα ἔχει ἀλλοιωθεῖ, ὥστε νά παρουσιάζονται κάποια ἀσαφή σημεῖα στά σχέδια τῆς ἀναπαράστασης. Τήν ἐπίπεδη ἐμφάνιση τῆς ὄψης διασκεδάζει ἐδῶ ἡ διαπλάτυση κατά 0,10 μ. τοῦ τοίχου σέ ὕψος 1,20 μ. ἀπό τό δάπεδο,

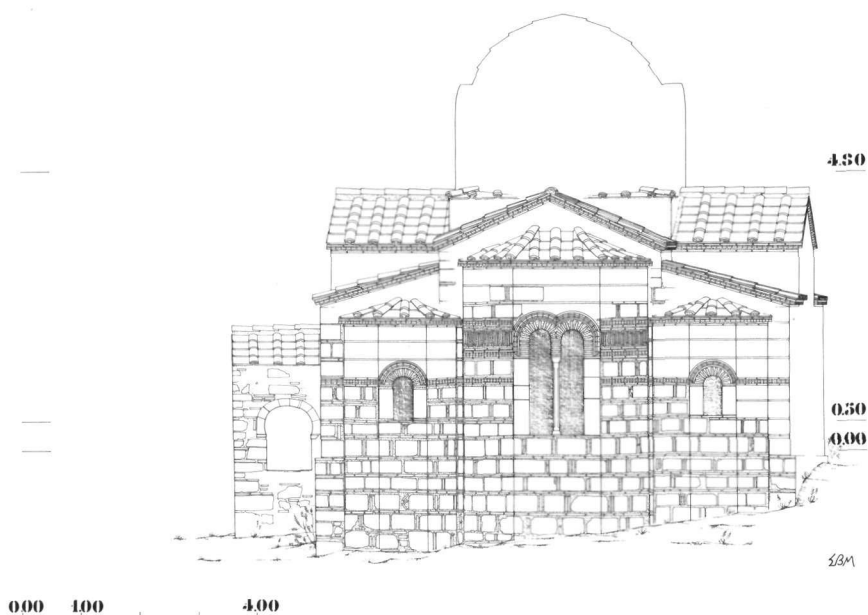
36. A. Bon, *Églises byzantines de Calamata*, Actes de VIe Congrès Intern. d' Études Byzantines II, Paris 1951, σ. 43-45.

37. Γ. Δημητροκάλλης, Ὁ Ἅγιος Βασίλειος στό Πανιπέρι Μεσσηνίας, 4ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Ἀθήνα 1984, Περιλήψεις ἀνακοινώσεων, σ. 17.

38. Βοκοτόπουλος, *Περί τήν χρονολόγησιν*, σ. 166.

39. Τά ὀδοντωτά γείσα ἀποτελοῦσαν τόν κανόνα στούς βυζαντινοῦς ναούς ὡς τά τέλη τοῦ 11ου αἰ. (βλ. σχετικά Megaw, *The Chronology*, σ. 123, Βοκοτόπουλος, *Περί τήν χρονολόγησιν*, σ. 165, καί ὁ ἴδιος, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλίδος, *ΑΔ 24* (1969): *Μελέται*, σ. 203-210, σ. 208).

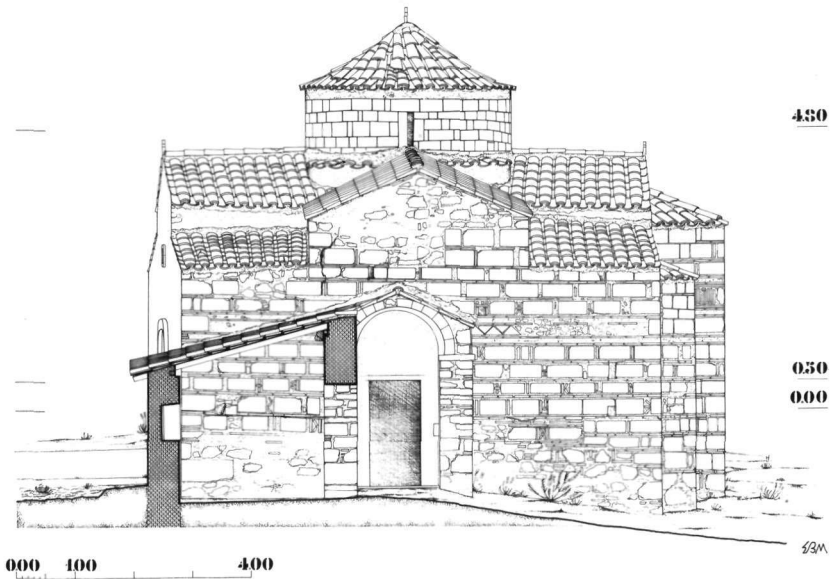

Εικ. 12. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῦ Λιγουριοῦ. Ἀνατολική ὄψη. Ἀναπαράσταση.

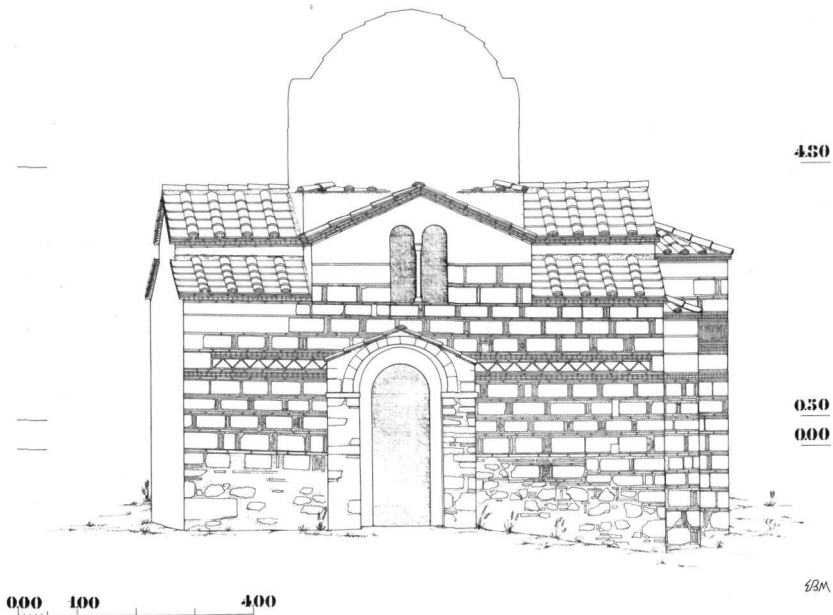
πού ἔχει ἀναφερθεῖ. Πρόκειται γιὰ μιὰ διαμόρφωση πού θυμίζει πολὺ περισσότερο διάρθρωση τοῦ κάτω μέρους μὲ ὀρθοστάτες παρά τὴ γνωστὴ ἀπὸ μνημεῖα τοῦ 12ου κυρίως αἰ. κρηπίδα. Ἡ λειτουργία της εἶναι δυσεξηγήγητη. Παρόμοιας μορφῆς διαπλάτυνση παρουσιάζεται, περιμετρικὰ αὐτὴ τὴ φορά, στό ναό τῶν Ἁγίων Θεοδώρων «στοῦ Καλοῦ» κοντὰ στόν Πύργο Διροῦ Μάνης⁴⁰. Ψηλά, στό μέσο τοῦ τυμπάνου τῆς κεραίας, διατηροῦνται στήν ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τὰ λείψανα ἐνὸς παραθύρου μὲ πλάτος 1 μ. περίπου, πιθανότατα δίλοβο⁴¹. Ἡ ἐκτός ἄξονα τοποθέτηση τῆς νότιας θύρας ἐπηρεάζει ἀρκετὰ τὴ σύνθεση τῆς ὄψης καταστρέφοντας τὴ συμμετρία της. Τὰ νεωτερικὰ κονιάματα, πού καλύπτουν ἐσωτερικὰ τὸ πρόπυλο δέν ἐπιτρέπουν, πρὸς τὸ παρόν, τίς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τίς ἀρχικὲς

40. Ν. Δρανδάκης, Ἔρουναι εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1977, σ. 221-222.

41. Ἄν καὶ δέν μπορεῖ κανεὶς κατηγορηματικὰ νὰ ἀποκλείσει τὴν περίπτωση ἐνὸς ἐξελιγμένου τύπου μονόλοβου μὲ διπλὸ πλίνθινο τόξο πού συνδυάζεται μὲ τὰ ἀνατολικά, ἀρχαιότερου χαρακτήρα, παράθυρα. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα παρουσιάζει ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεήμονος στό Λιγουριό (Μπούρας, ὁ.π., σ. 15) καὶ ὁ ναὸς τῆς Καπνικαρέας στήν Ἀθήνα, ὅπου ἡ διαφοροποίηση τοῦ χαρακτήρα ἐπεκτείνεται σὲ ἐπίπεδο συνολικῆς διαμόρφωσης τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας ὄψης. Τὰ σωζόμενα στοιχεῖα καὶ ὁ συσχετισμὸς πείθουν μᾶλλον ὅτι τὸ παράθυρο ἦταν ἀρχικὰ δίλοβο.

Είχ. 13. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριῶ. Νότια ὄψη. Ὑπάρχουσα κατάσταση.

Είχ. 14. Ἅγιος Ἰωάννης Παλιῶ Λιγουριῶ. Νότια ὄψη. Ἀναπαράσταση.

διαστάσεις και τή μορφή τής θύρας. Παράλληλα, δέν εἶναι δυνατό νά καθορισθεῖ ἡ σχέση τής τελευταίας μέ τή ζωφόρο μέ τά πῆλινα τριγωνικά πλακίδια πού ἀποτελεῖ καί τό κύριο μορφολογικό στοιχεῖο διάρθρωσης τής ὄψης. Ἡ ζωφόρος πού περιβάλλεται ἀπό δύο ὀδοντωτές ταινίες, ἡ κατώτερη ἀπό τίς ὁποῖες ἀποτελεῖ συνέχεια ἐκείνης τής ἀνατολικῆς ὄψης, ἐκτείνεται σ' ὀλόκληρο τό μῆκος τοῦ τοίχου καί διακόπτεται λίγο πρῖν ἀπό τίς γωνίες⁴². Ἡ τοποθέτηση ζωφόρων μέ διάφορα θέματα σέ ὀλόκληρο τό μῆκος ἢ κατά τόπους στίς πλάγιες ὄψεις εἶναι συχνή ἀπό τόν 11ο αἰ. καί μετά⁴³. Μεταξύ τής ζωφόρου καί τοῦ χαμένου γείσου τοῦ τοίχου μεσολαβοῦν τρεῖς δόμοι τής πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, μέ τήν ὁποία εἶναι χτισμένη ἡ ὄψη ἐκτός ἀπό τό κατώτερο τμήμα τής διαπλάτυσης.

Στή βόρεια ὄψη (Εἰκ. 15) τοῦ μνημείου ἔχουν ἀνακατασκευασθεῖ τά ἀνώτερα τμήματα στήν περιοχή τῶν γωνιῶν, καθώς καί τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀνώτερου τμήματός της πού ἀντιστοιχεῖ στή βόρεια κεραία. Ἡ ἀρχική γενική σύνθεση παρουσιάζεται στά βασικά της σημεῖα ὅμοια μέ ἐκείνη τής νότιας ὄψης. Βέβαια, ἐδῶ δέν ὑπῆρχε θύρα ἐνῶ εἶναι ἄγνωστο ἂν στό ἀνώτερο τμήμα της ὑπῆρχε παράθυρο. Ὅπως δὲ τή διαμόρφωση τής ὄψης αὐτῆς δέν εἶχε δοθεῖ ἡ σημασία πού δόθηκε στήν ἀντίστοιχη νότια. Ἀργολιθοδομή ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐδῶ ὡς τή στάθμη τής ζωφόρου μέ τά τριγωνικά πλακίδια καί ἔτσι ἡ ἔκταση τής πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας ἔχει περιορισθεῖ στό ὑπόλοιπο τής ἐπιφάνειας. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό γεγονός ὅτι ἡ ζωφόρος εἶχε διαμορφωθεῖ ἐδῶ κατά ἓνα μόνο δόμο κάτω ἀπό τό γείσο τοῦ τοίχου πιθανῶς λόγω τῶν χαμηλότερων ἀναλογιῶν τής ὄψης. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ κατάσταση διατήρησης τής ζωφόρου εἶναι καί στίς δύο ὄψεις πολύ κακή. Οὐσιαστικά, τριγωνικά πλακίδια διατηροῦνται σέ μικρό μόνο τμήμα τής νότιας ὄψης. Τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου μετά τήν ἀποκόλληση τῶν πλακιδίων, ὅπως ἄλλωστε καί τά κενά τῶν περιβαλλουσῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν γεμίζει νεότερο κονίαμα. Τέλος, διαπλάτυση τοῦ τοίχου συναντᾶται καί ἐδῶ στήν ἴδια στάθμη μέ τής νότιας πλευρᾶς, τό

42. Ἡ διακοπή αὐτή μέ γωνιόλιθους ἀποτελεῖ μιᾶ οἰκοδομικά σωστή λύση καθώς ἐγκιβωτίζει τά πλακίδια σέ ὀρισμένη ἐπιφάνεια. Συναντᾶται σέ πολλές περιπτώσεις (πρόχειρα βλ. Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου (Megaw, Mani, σ. 145-149), Ἁγιος Σέργιος καί Βάχχος Κίττας (R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-9, σ. 177-213, σ. 186-188), Ἁγιος Βασίλειος Ἄρτας ('Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἁγιος Βασίλειος τής Ἄρτης, ABME B' (1936), σ. 115-130, σ. 120-122) κ.ἄ., ἄλλοτε ὅμως ὄχι (Παρηγορήτισσα Ἄρτας, Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τής Ἄρτης, Ἀθήναι 1963, Ἁγιοι Θεόδωροι Μυστρά κ.ἄ.).

43. Σχετικά βλ. Megaw, The Chronology, σ. 105-106, 108-109, 117-120 καί γιά ζωφόρους τύπου opus reticulatum ὁ ἴδιος, Byzantine Reticulate Revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον, Γ', Ἀθήναι 1964. Ἐπίσης Γ. Βελένης, Ἐρμηνεῖα τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στή βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 173-238.

Είκ. 15. "Άγιος Ιωάννης Παλιού Λιγουριού. "Αποψη από τά βόρεια.

ἔδαφος ὁμως, λόγω τῆς διαμόρφωσῆς του, τήν καλύπτει στό μεγαλύτερο μέρος τῆς.

Ἡ δυτική πλευρά (Είκ. 1) τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἔχει σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου ἀνακατασκευασθεῖ. Στή σημερινή τῆς μορφή ἔχει στόν ἄξονά τῆς μία θύρα, μέ λαξευτό πλαίσιο, πού φέρει ἡμικυκλικό τύμπανο πάνω ἀπό τό ὀριζόντιο ὑπέρθυρο, καί μικρό κυκλικό φεγγίτη ψηλότερα. Ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθεῖ στά κατώτερα μέρη τοῦ δυτικοῦ αὐτοῦ τοίχου, πού εἶναι ἐν μέρει λείψανα τοῦ ἀντίστοιχου ἀρχικοῦ, διαπιστώθηκε ἡ ὕπαρξη δύο πλάγιων θυρῶν, πρὸς τά δυτικά δηλαδή γωνιακά διαμερίσματα. Στήν ἐξωτερική παρειά διακρίνεται μόνο τό μεταξύ τῆς κεντρικῆς καί τῆς βόρειας θύρας τμήμα, πού σώζεται μάλιστα στό βόρειο ἄκρο του σέ ὕψος 1,50 μ. περίπου. Ἐπί ἑνὸς λαξευτοῦ πωρόλιθο πού σώζεται στό ἀνώτερο τμήμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, πού εἶναι χτισμένος μέ ἀργολιθοδομή, μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι ἀπό τό ὕψος τῆς εὐθυγραμμίας τῶν διαπλατύνσεων τοῦ βόρειου καί τοῦ νότιου τοίχου καί πάνω ἦταν καί ὁ δυτικός χτισμένος κατά τό πλινθοπερικλειστο σύστημα δομῆς. Σχετικά μέ τή διαμόρφωσή του ψηλότερα τίποτε δέν εἶναι γνωστό.

Ἡ ὕπαρξη τριῶν θυρῶν στό δυτικό τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅταν δέν ὑπάρχει νάρθηκας, εἶναι σπάνιο σχετικά φαινόμενο. Πρέπει νά ὑποθέσουμε

Είκ. 16. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Άποψη τής ανατολικής πλευράς τής κόγχης τού ιερού. Διακρίνονται τά λείψανα τού δίλοβου παραθύρου.

Είκ. 17. "Άγιος Ίωάννης Παλιού Λιγουριού. Τμήμα τού νότιου τοίχου τού κυρίως ναού.

ὅτι γενικά ἀποφεύγεται γιά λειτουργικούς κυρίως λόγους, γιά νά μή διασπᾶται δηλαδή ὁ ἤδη περιορισμένος χῶρος τού ἐκκλησιασματος. Ἡ διάταξη αὐτή ὑπάρχει πάντως καί σέ ἄλλους ναούς, ὅπως στό καθολικό τής μονῆς Καισαριανῆς⁴⁴, στό λεγόμενο ἄγνωστο ναό τού Gailhabaud⁴⁵, στό καθολικό τής μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό Δερβενοσάλεσι⁴⁶, στό ναό τού Ἁγίου Ἰωάννου Μεσημβρίας⁴⁷ κ.ά.

Οἱ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις στό ναό ἔχουν, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἀλλοιώσει ὅλα τά ἀρχικά ἀνοίγματα τού μνημείου. Ἔτσι, ὅσον ἀφορᾶ στή μορφή τῶν θυρῶν τίποτε δέν μπορεῖ κανεῖς νά παρατηρήσει πιά⁴⁸. Ἀπό τά

44. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Μονή Καισαριανῆς, ΕΜΜΕ (1933), Γ', σ. 158-163.

45. Ἀνδρέας Ξυγγόπουλος, ΕΜΜΕ Β' (1929), σ. 87, εἰκ. 91.

46. Ἄ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπί τού Κιθαιρώνας Μονή τής Ζωοδόχου Πηγῆς, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 161-178, εἰκ. 2.

47. Α. Rachenov, Ἐγλῆσις de Μέσημνρια, Σοφία 1932, σ. 89-98.

48. Πιθανῶς μία ἐργασία ἀπόξεσης τῶν ἐπιχειρημάτων τού προτύλου νά ἀποκαλύψει κάποια στοιχεῖα σχετικά μέ τή μορφή τής νότιας εἰσόδου.

στοιχεία πού διασώζονται από τὰ παράθυρα ὅμως εἶναι δυνατό νά γίνουν κάποια μορφολογικά σχόλια. Στό δίλοδο παράθυρο τοῦ ἱεροῦ (Εἰκ. 16), μέ διαστάσεις ἀρκετά μεγάλες σέ συσχετισμό πρός τό κτίριο, οἱ λοβοὶ σχηματίζονται μέ ἀπλά πλίνθινα τόξα, πού φτάνουν ὡς τήν ἀρχή τῆς σημαντικῆς ὑπερύψωσης, ἐνῶ ὀδοντωτή ταινία περιβάλλει τήν πλίνθινη φέρουσα κατασκευή. Πρόκειται δηλαδή γιά παράθυρο τοῦ λεγόμενου “arcade type”⁴⁹. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἕνα στοιχεῖο πού, ἀπό τὰ λίγα σωζόμενα τμήματα, φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καί στά μονόλοβα τῶν παραθημάτων, ὄχι ὅμως καί στό πιθανότατα δίλοδο τῆς νότιας κεραίας. Πρόκειται γιά τήν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς δομῆς τῶν παραστάδων ἀπό τήν κατασκευή τῆς ἴδιας τῆς κόγχης, ἕνα στοιχεῖο πού συναντᾶται τόσο σέ ναοὺς πού χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἐξελιγμένη λιθοξοικὴ τους, ὅπως πρόχειρα λ.χ. ὁ Ἅγιος Νικόλαος στά Καμπιά⁵⁰, ὅσο καί σέ ναοὺς πού δέν μποροῦν νά διακριθοῦν γιά κάτι τέτοιο, ὅπως ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Μεθώνης⁵¹ οἱ Ἅγιοι Ἰάσον καί Σωσίπατρος⁵², οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι Πάμπακα Μάνης⁵³, ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ἀκραϊφνίου⁵⁴, ὁ Ἄη-Στράτηγος στοὺς Μπουλαριούς⁵⁵ κ.ά.

Στή διαμόρφωση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἔχουμε δύο εἶδη τοιχοποιίας. Τά κατώτατα μέρη τῆς νότιας πλευρᾶς, τὰ χαμηλά τῆς δυτικῆς καί μεγάλο μέρος τῆς βόρειας εἶναι χτισμένα μέ ἕνα εἶδος ἀργολιθοδομῆς κυρίως μέ ὀριζόντια καί σπάνια μέ κατακόρυφα τεμάχια πλίνθων ἀνάμεσα σέ ἐντελῶς ἀλλάξεντους ἀσβεστολίθους τοποθετημένους πρόχειρα σέ στρώσεις. Ἡ χρήση εὐτελοῦς τοιχοποιίας στά κατώτερα ἢ σέ ἀφανῆ μέρη τῶν ναῶν ἀποτελεῖ συχνό φαινόμενο στή βυζαντινὴ ναοδομία⁵⁶. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ πλήρης ἀπουσία στά μέρη αὐτά, ἀλλὰ καί γενικά στό μνημεῖο, ἀρχαίου ὕλικου σέ δευτέρη χρήση.

Στίς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τῶν ὄψεων τοῦ μνημείου ἔχει γίνει χρήση τοῦ πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομῆς (Εἰκ. 17). Οἱ πωρόλιθοι πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δέν ἔχουν τυποποιημένες διαστάσεις — ἔχουν μὲν μέσο μήκος

49. Megaw, *The Chronology*, σ. 120-121.

50. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, *The Monastery of St. Luke of Stiris and the Dependent Monastery of St. Nicolas in the Fields near Scripou in Boeotia*, London 1901.

51. Abel Blouet, *Expédition scientifique de Morée*, I, Paris 1831, σ. 9-10, πίν. 10-11. Τό στοιχεῖο ἐμφανίζει τό μονόλοβο παράθυρο τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιακοῦ διαμερίσματος.

52. Βοκοτόπουλος, *Περί τῆν χρονολόγησιν*, πίν. 77α. Στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ὅπου ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία ἀρχίζει ψηλότερα ἀπό τό τρίλοδο παράθυρο.

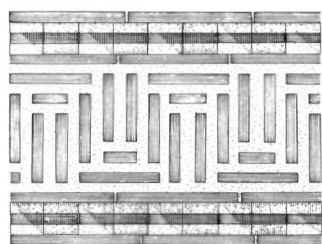
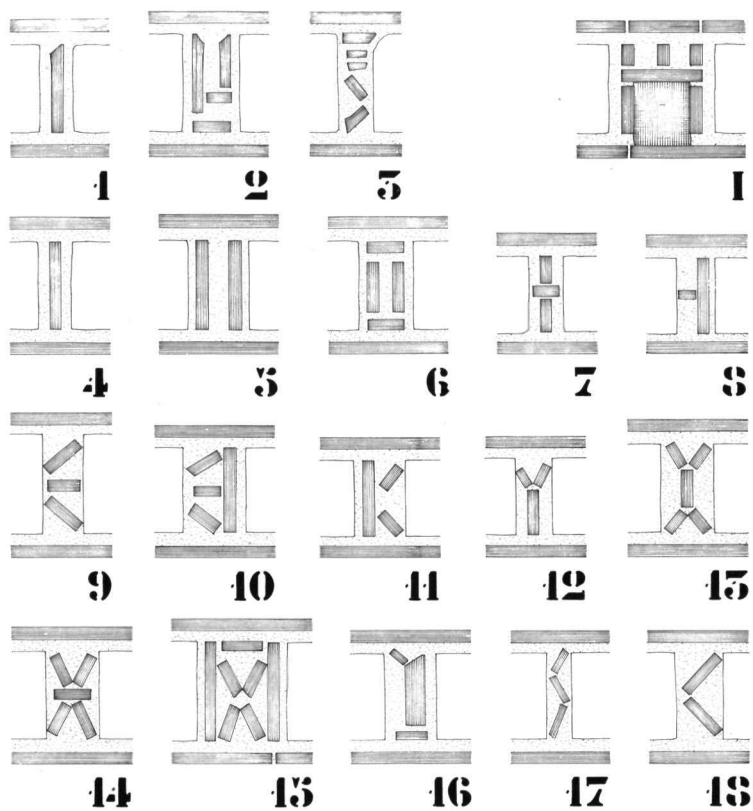
53. Megaw, *Mani*, σ. 139-145. Στό δίλοδο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

54. Λαζαρίδης, *δ.π.*, πίν. 254α. Στό δίλοδο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καί στά μονόλοβα τῶν παραθημάτων.

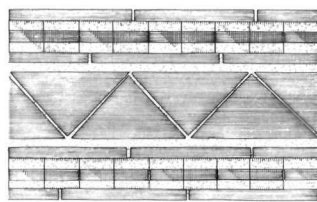
55. Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθῆναι 1964, σ. 16-21, πίν. 9. Στό μονόλοδο τῆς βόρειας κεραίας.

56. Megaw, *The Chronology*, σ. 101.

A

B

0.00 0.50 1.00M

Εικ. 18. Άγιος Ιωάννης Παλιού Λιγουριού. Πίνακας κεραμοπλαστικού διακόσμου.

0,40-0,50 μ., πάρα πολλοί όμως κυμαίνονται από 0,15-0,70 μ. και ύψος 0,18-0,28 μ.— και παρουσιάζουν σχετική αμέλεια στή λάξευση. Στους όριζόντιους άρμους τοποθετούνται πάντα μονές σειρές πλίνθων ενώ στους κατακόρυφους, τό πλάτος τών όποιων ποικίλλει από 0,02-0,18 μ. παρεμβάλλονται πλίνθοι και κεραμοπλαστικά κοσμήματα σέ άρκετούς τύπους. Σέ όρισμένες περιπτώσεις οί κατακόρυφοι άρμοί μένουν χωρίς πλίνθινα παρεμβλήματα. Γενικά στήν εκτέλεση τής πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας διαπιστώνεται αμέλεια, τής όποιας ή έντύπωση έπαυξάνεται σήμερα εξαιτίας φθορών, μικρομετακινήσεων σέ όρισμένα μέρη και νεότερων άρμολογημάτων.

Τά κεραμοπλαστικά πού συναντώνται στήν τοιχοποιία του ναού του Ἁγίου Ἰωάννου του Θεολόγου ανήκουν θεματολογικά σέ δύο είδη. Στο κουφικό θεματολόγιο ανήκουν τά τρία θέματα τής πρώτης ένότητας (Είκ. 18 1, 2, 3), τό πρώτο από τά όποία μάλιστα είναι ή άπλή μονάδα, πότε δεξιόστροφη και πότε άριστερόστροφη. Ἀπό τή μικρή συχνότητα, μέ τήν όποία εμφανίζεται, και από τόν τυχαίο τρόπο μέ τόν όποιο έχει τοποθετηθεϊ στους διάφορους άρμους δείχνει νά έχει χρησιμοποιηθεϊ ως άπλό τουδλο. Περισσότερο κοντά στήν αντίληψη του διακόσμου μέ κουφικά στοιχεία δρίσκεται τό δεύτερο θέμα (Είκ. 18, 2) πού συναντάται όμως μία μόνο φορά στο σύνολο τών σωζόμενων επιφανειών. Τό θέμα αυτό άπαντά στο καθολικό του Ὁσίου Λουκά⁵⁷, πίο άπλό στον Ἁγιο Δημήτριο Σαρωνικου⁵⁸ και πίο σύνθετο στον Ἁγιο Θωμά Τανάγρας⁵⁹. Τό τρίτο θέμα είναι, όπως φαίνεται από τά θραύσματα πλίνθων πού τό άποτελούν, ένας αυτοσχεδιασμός πού έγινε κατά τήν πλήρωση του άρμου. Ὁ κουφικός διάκοσμος, λοιπόν, στον Ἁγιο Ἰωάννη εμφανίζεται εξαιρετικά φτωχός και περιορισμένος και μόνο ως συμπλήρωμα, κατά μίμηση άσαφών προτύπων, στον υπόλοιπο διάκοσμο μπορεί νά θεωρηθεϊ και όποσδήποτε δέν έχει καμία σχέση μέ τόν αντίστοιχο διάκοσμο τών άλλων άργολικών μνημείων τών άρχών του 12ου αϊ. πού γνωρίζουμε⁶⁰.

Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος του μνημείου σέ μεγάλο ποσοστό συνίσταται σέ θέματα πού μπορούν νά χαρακτηριστουν γενικά «διακοσμητικά»⁶¹ και περιλαμβάνουν συνθέσεις από τεμάχια άπλών και όχι ειδικά διαμορφωμένων πλίνθων⁶² πού θυμίζουν χαρακτήρες του ελληνικού άλφαβήτου,

57. Ὁ.π., πίν. 30, 53.

58. Χ. Μπούρας, Ἁ. Καλογεροπούλου, Ρ. Ἄνδρεάδη, Ἐκκλησίες τής Ἀττικῆς, Ἀθήναι 1969, πίν. Χ13.

59. Ὁ.π., πίν. XLIV2, Η.

60. Megaw, The Chronology, σ. 108 και Μπούρας, Ὁ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 20.

61. Megaw, δ.π., σ. 111.

62. Γιά τόν τρόπο αυτό τής διαμόρφωσης τών διακοσμητικῶν βλ. Ἁ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἐνας άγνωστος βυζαντινός ναός τής Λακωνίας, Ἐλληνικά 15 (1957), σ. 88-94, σ. 93.

διακοσμητικά θέματα και κάποια χριστολογικά σύμβολα. Τά θέματα αυτά συνυπάρχουν με τά άπλά ή διπλά τοῦβλα (Εἰκ. 18, 4, 5) και γεμίζουν πολλούς άρμούς. Ἡ έναλλαγή στην τοποθέτηση τῶν τελευταίων εἶναι τυχαία και φαίνεται ότι εξαρτάται μόνο από τό μέγεθος τῶν πωρόλιθων⁶³. Στούς «έλληνικούς χαρακτήρες» μπορούν νά περιληφθοῦν τά δεξιόστροφα και άριστερόστροφα Ε (Εἰκ. 18, 9), Κ (Εἰκ. 18, 11), Χ (Εἰκ. 18, 13, 14, 15) και ἴσως Υ (Εἰκ. 18, 12), καθώς και κάποια ὀρθά και άνεστραμμένα Τ ἢ Γ μέ πολύ μικρό τό ὀριζόντιο τμήμα τους πού φαίνεται ότι άποτελοῦν παραλλαγή τοῦ άριθ. 8 θέματος. Μία ακόμη άπόδειξη ότι τά στοιχεῖα αυτά δέν ἔχουν χριστολογική ἢ άλλη σημασία, αλλά πρέπει νά θεωρηθοῦν μάλλον άπλά διακοσμητικά⁶⁴, προσφέρουν στόν Ἅγιο Ἰωάννη τό Θεολόγο διάφορες παραλλαγές ἢ συνδυασμοί τῶν χαρακτήρων μέ ὀρθια ἢ ὀριζόντια τεμάχια πλίνθων (Εἰκ. 18, 10, 13, 14, 15). Μποροῦν λοιπόν νά θεωρηθοῦν συνολικά μαζί μέ τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ὅπως τά □ (Εἰκ. 18, 6) και < (Εἰκ. 18, 18) και ακόμη μαζί μέ τή διακόσμηση γύρω από μία σκαλότρυπα τῆς νότιας ὀψης⁶⁵ (Εἰκ. 18, 1) και ἴσως μέ ὀρισμένους τυχαίους, ὅπως άποδεικνύει ἡ προχειρότητα τῆς κατασκευῆς τους, και ἴσως άδόκιμους συνδυασμούς μικρῶν και μεγαλύτερων ἑτερόκλητων κομματιῶν (Εἰκ. 18, 16). Στά χριστολογικά σύμβολα μπορεῖ νά περιληφθεῖ ὁ μικρός σταυρός πού άπαντά δύο ἢ τρεῖς φορές (Εἰκ. 18, 7)· και αυτό τό θέμα εἶναι λογικό νά θεωρηθεῖ ὑπό τό πνεῦμα τῶν διακοσμητικῶν συνδυασμῶν πλίνθινων κομματιῶν και ὄχι ὡς σχετιζόμενο μέ τούς περίτεχνους άπλούς ἢ πλαισιωμένους σταυρούς πού συναντῶνται στην τοιχοποιία ἄλλων ναῶν τῆς ἴδιας ἑποχῆς⁶⁶.

Ἐο κερραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν άρμῶν τῆς πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου άποτελεῖ ἕνα ακόμη παράδειγμα εὐρείας χρήσης τοῦ εἶδους αὐτοῦ τῶν θεμάτων πού, σύμφωνα μέ παλιότερα διατυπωμένες άπόψεις⁶⁷, εἶχε σέ πρώιμη ἑποχή γενική διάδο-

63. Εἰδικά για τά διπλά τοῦβλα, ἡ χρησιμοποίησή τους ἐδῶ πιστεύουμε δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο νά συσχετιστεῖ μέ μεταγενέστερα πολύ ἐξελιγμένα πελοποννησιακά παραδείγματα (Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 20, σημ. 74).

64. Megaw, *The Chronology*, σ. 110.

65. Ἡ διακόσμηση αὐτή άπαντάται σέ αντίστοιχη θέση στην ανατολική ὀψη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Μυστρά κ.ά. Προφανῶς ἡ μορφή προκύπτει από τή λογική τῆς κατασκευῆς. Σχετικά βλ. Βελένης, Ἐρμηνεία, σ. 27, 45.

66. Σχετικά μέ τούς τέτοιου εἶδους σταυρούς βλ. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 21, σημ. 80. Σταυρούς αντίστοιχους μέ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου άπαντοῦν στό Σωτήρα Γαρδενίτσας (α' μισό 11ου αἰ.) (N.B. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική κατά τήν περίοδο τῶν Μακεδόνων και τῶν Κομνηνῶν, Πανεπιστημιακαί παραδόσεις, Γ', 2, σ. 110).

67. Megaw, *The Chronology*, σ. 110 και ὁ ἴδιος, Mani, σ. 141.

ση στὸν εὐρύτερο ἑλλαδικὸ χῶρο. Φαίνεται αὐτὸ ἀκόμη ἀπὸ τὸ ὅτι ἐνῶ μεταξὺ τῶν θεμάτων ὑπάρχουν ὀρισμένα, ἡ χρῆση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖ κανονικὴ μορφή τῶν λίθων καὶ γενικὰ προσεγμένη κατασκευὴ ὅπως τὰ ἀριθ. 6 καὶ 15, παρατηρεῖται καὶ ἡ χρῆση ἄλλων, ὅπως τοῦ K, τοῦ <, τοῦ X καὶ ἄλλων γνωστῶν ἀπὸ παλιότερα ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα μνημεῖα⁶⁸, τῶν ὁποίων ἡ μορφή προσφέρεται μὲ τρόπο ἐξαιρετικὸ γιὰ τὴν πλήρωση ἀρμῶν μεταξὺ ἀμελῶς λαξευμένων ἢ ἀργῶν λίθων. Φαίνεται ὅτι ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς διακόσμησης πού, ἐν μέρει, προέκυψε ἀπὸ τὸ σύστημα δομῆς, ἐξελίχθηκε παράλληλα καὶ μὲ τὸ κουφικὸ θεματολόγιο, μὲ τὸ ὁποῖο ὀρισμένα ἀπὸ τὰ «διακοσμητικὰ» σχετίζονται⁶⁹, καὶ ἐπιβίωσε κατὰ τόπους στὸν 11ο αἰ. καὶ περιορισμένα ἀκόμη καὶ μετὰ τὰ μέσα του⁷⁰ καὶ ἀναβίωσε σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις στὸ 12ο αἰ.⁷¹ ἢ ἀκόμη ἀργότερα⁷² μὲ παραπλήσια ἢ ἐξελιγμένη μορφή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κεραμικὰ κοσμήματα τῶν κατακόρυφων ἀρμῶν σημαντικότερα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἀποτελοῦν οἱ ζωφόροι τῶν ὄψεων πού διασώζονται στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου. Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή, τὴν ἀναβίωση καὶ τὴ χρῆση του στὴ Δύση καὶ στὸ Βυζάντιο, καθὼς καὶ τὴν τοπικὴ καὶ χρονικὴ διάδοση τοῦ θέματος τῆς ζωφόρου τῶν πῆλινων πλακιδίων, τοῦ τύπου δηλαδὴ *opus reticulatum*, ἔχουν ἤδη γραφεῖ πολλά⁷³. Οἱ δύο ζωφόροι (Εἰκ. 18, 8) μὲ τὸ θέμα αὐτὸ πού κοσμοῦσαν

68. Βλ. σχετικὰ Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ, σ. 144, ὅπου παρατίθενται καὶ πολυάριθμα παραδείγματα. Σ' αὐτὰ μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνα τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας (Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 110), Ἁγίου Δημητρίου Βαράσοδας (Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοδας, ABME A' (1935), σ. 105-120), τῶν δύο ναῶν Ἁγίου Νικολάου καὶ Εἰσοδίων Θεοτόκου τῆς Ἀττάλης Εὐβοίας (Μ. Γεωργιπούλου, Ἅγιος Νικόλαος Ἀττάλης Εὐβοίας, AAA V (1972), σ. 57-63) κ.ά.

69. Megaw, *The Chronology*, σ. 111.

70. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἑλλαδικὰ μνημεῖα τοῦ πρώιμου 11ου αἰ. πού ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (βλ. ὑπόσημ. 68) συναντᾶται καὶ σὲ μνημεῖα ὅπου τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς σὲ θέματα μορφῆς, τοιχοποιίας κτλ. ἐμφανίζονται πλήρως ἐξελιγμένα, ὅπως στοὺς Ἅγιους Ἀποστόλους στὴν Ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Megaw, ὁ.π., σ. 110), στὸν Προφήτη Ἡλία Κονιδίτσας καὶ στὸ νάρθηκα τοῦ ἴδιου ναοῦ (Ὁρλάνδος, Ἐνας ἀγνωστος βυζαντινὸς ναός), στὸ ἐξεταζόμενο ἐδῶ μνημεῖο καὶ σὲ περισσότερο περιορισμένη χρῆση στοὺς Ἅγιους Θεοδώρους Πάμπακα Μάνης (Megaw, Mani, σ. 141), στὸν Ταξιάρχη Χαροῦδας Μάνης (Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαροῦδας καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή του, Λακωνικαὶ Σπουδαί Α' (1972), σ. 275-291, σ. 284, σημ. 4).

71. Ὅπως στὴν Καθολικὴ Γαστούνης (Megaw, *The Chronology*, σ. 110)

72. Ὅπως στὴν Ὁμορφοκλησιά Καστοριάς (Eu. Stikas, *Une église des Paléologues aux environs de Castoria*, BZ 51 (1958), σ. 100 κ.έ.), καὶ στοὺς Ἅγιους Θεοδώρους Τρύπης Λακωνίας (Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 38-87).

73. Ἀντίστοιχα βλ. Ὁρλάνδος, Ἡ Παρηγοῖτισσα, σ. 29-30, Megaw, *Byzantine Reticulate*, σ. 10-22, σ. 17-20 καὶ Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ, σ. 172-173.

άλλοτε τό νότιο καί τό βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά δύο λόγους. Ο πρῶτος εἶναι ἡ μορφή τῶν πλακιδίων πού χρησιμοποιοῦνται. Πρόκειται γιά πλακίδια τριγωνικά πού προέρχονται ἀπό τετράγωνα τοῦβλα πλευρᾶς 0,20 μ. περίπου, κομμένα κατὰ τή διαγώνιο. Ἀποκλειστικά τριγωνικά πλακίδια σπάνια χρησιμοποιοῦνται σέ ζωφόρους. Τέτοια παραδείγματα ἔχουμε στήν κόγχη τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στήν Τρύπη⁷⁴, στό δυτικό ἀέτωμα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου⁷⁵ καί στόν τρούλο τῆς Κουμπελίδικης⁷⁶ στήν Καστοριά καί στόν τρούλο καί τούς πλάγιους τοίχους στήν Κοίμησι στό Ἄνω Λάμποβο⁷⁷, ὅπου ὁμως συνδυάζονται μέ πλῆθος ἄλλων κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων, μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἄλλες ζωφόροι μέ κεραμικά πλακίδια. Τό ἀποτέλεσμα τῆς χρήσης μιᾶς μόνο σειρᾶς τριγωνικῶν πλακιδίων στόν Ἅγιο Ἰωάννη εἶναι ἀσυνήθιστα λιτό γιά διακόσμηση μέ ζωφόρο τύπου *opus reticulatum*. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή μπορεῖ νά συσχετισθεῖ τό μνημεῖο μέ τό ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁχιᾶς Μάνης, ὅπου μία πάλι σειρά –τετράγωνων ἐδῶ–πλακιδίων σχηματίζει τίς ζωφόρους στή νότια καί τή βόρεια ὄψη⁷⁸. Ὁ δεῦτερος λόγος, γιά τόν ὁποῖο ἡ ζωφόρος εἶναι ἐνδιαφέρουσα, εἶναι ὅτι ἀποτελεῖ παράδειγμα ζωφόρου μέ πῆλινα πλακίδια, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ παραλλαγή τοῦ *opus reticulatum* στή βόρεια Πελοπόννησο, καλύπτοντας κατὰ κάποιον τρόπο τό κενό, πού εἶχε διαπιστώσει ὁ A.H.S. Megaw⁷⁹, δεδομένου ὅτι τό σύστημα εἶναι ἄγνωστο στά μεγάλα ἀρχαϊκά μνημεῖα⁸⁰.

Τό θέμα τοῦ μαιάνδρου (Εἰκ. 18, Δ) σέ ζωφόρους στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἢ σέ ἄλλες θέσεις τῶν ὄψεων ἐμφανίζεται ἀρκετά συχνά στή διακόσμηση τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. καί ἔχει ἐπίσης μεγάλη χρονική καί τοπική διάδοση⁸¹. Στήν Πελοπόννησο τό θέμα εἶναι ἰδιαίτερα συνηθισμένο⁸². Μαιάνδροι διακοσμοῦν τούς ναούς Σωτήρα Γαρδενίτσας⁸³, Ἁγίας

74. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καί Βελένης, Ἐρμηνεία, πίν. 696.

75. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Τά βυζαντινά Μνημεῖα τῆς Καστοριάς, ABME Δ' (1938), σ. 107-124. Βελένης, Ἐρμηνεία, πίν. 74α.

76. Ὁρλάνδος, Ἡ Κουμπελίδικη, ABME Δ' (1936), σ. 126-129, ὄλ. εἰκ. 90-91.

77. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική, σ. 86-92 καί Aleksander Meksi, Deux églises byzantines du district de Cjirokastra (Résumé), Monumentet 9 (1975), σ. 77-105, σ. 104-105.

78. Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15.

79. Megaw, Mani, σ. 158-159.

80. Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15.

81. Megaw, The Chronology, σ. 117. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά στή Μανωλάδα, ΕΕΠΣΑΠΘ Δ' (1969), σ. 233-261, σ. 256. Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν, σ. 168. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 43, σημ. 2.

82. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεήμων, σ. 20, σημ. 76.

83. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 43, σημ. 2.

Βαρβάρας⁸⁴ και Ἁγίου Νικολάου Ὁχιᾶς Μάνης⁸⁵, Ἁγίων Ἀποστόλων Καλαμάτας⁸⁶, Ἁγίου Βασιλείου Πανιπέρι Μεσσηνίας⁸⁷, Παλαιοπαναγιᾶς Μανωλάδας⁸⁸, Ἁγίου Δημητρίου Δραγάνου Ἀχαΐας⁸⁹, Κοίμησης Θεοτόκου Μέρμπακα⁹⁰, Ἁγίας Μονῆς Ναυπλίας⁹¹, Ἁγίων Θεοδώρων Τρύπης⁹² και τό παρεκκλήσι Ἁγίας Ἄννας Μυστρά⁹³. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἡ ζωφόρος ἔχει ὕψος 0,32 μ. και εἶναι τοποθετημένη ἀνάμεσα σέ δύο ὀδοντωτές ταινίες. Γιά τήν κατασκευή της ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ τεμάχια κοινῶν πλίνθων μέ μήκος 0,20, 0,17 και 0,09 μ. περίπου και πάχος 0,025 μ. Ὅπως και σέ ὅλα τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου ἡ ἐκτέλεση παρουσιάζει ἀτέλειες και ἡ κατασκευή εἶναι σχετικά ἀμελής σέ ἀντίθεση ὄχι μόνο μέ τά ἀντίστοιχα τῶν μεγάλων ἀρρολικῶν μνημείων ἢ τῆς Παλαιοπαναγιᾶς ἀλλά και ἐπαρχιακῶν μνημείων ἀκόμη⁹⁴.

Ἀρκετά ἔχουν κατά καιρούς γραφεῖ σχετικά μέ τά βυζαντινά πρότυπα ἢ προστώα, τά προστεγάσματα δηλαδή, πού συχνά εἶναι χτισμένα μπρός ἀπό τίς θύρες τῶν ναῶν μέ σκοπό κυρίως νά τονίσουν και νά ἐξάρουν τή σημασία τῶν εἰσόδων. Ἀπό παλιά⁹⁵ εἶναι γνωστά τά κιονοστήρικτα προστώα πού φέρονται ἀπό δύο κίονες και φουρούσια πακτωμένα στόν τοῖχο⁹⁶ ἢ, σπανιότερα, παραστάδες⁹⁷. Συνήθως καλύπτονται μέ σταυροθόλιο⁹⁸. Ἡ μορφή τῶν προπύλων αὐτῶν παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μέ ὀρισμένα παλαιοχριστιανικά⁹⁹, ἀπό τά ὁποῖα κατάγονται ἐνδεχομένως τά βυζαντινά. Παράλληλα μέ τά κιονοστήρικτα αὐτά πρότυπα, πού θεωροῦνται γενικά ὅτι ἀνήκουν

84. Megaw, Mani, σ. 143-147, πίν. 17a.

85. Traquair, Laconia, The churches, σ. 181.

86. Bon, Églises byzantines, σ. 43, 45.

87. Τέλους 13ου ἢ ἀρχῶν 14ου αἰ. Δημητροκάλλης, Ἅγιος Βασίλειος, σ. 18.

88. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιᾶ, σ. 256.

89. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο Ἀχαΐας, ABME IA' (1969), σ. 57, 86.

90. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM XXXIV (1909), σ. 189-236.

91. Ὁ.π.

92. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων, σ. 43, ὅπου παρουσιάζεται παραλλαγή τοῦ ἀπλοῦ μαιάνδρου (διπλό Π).

93. Βελένης, Ἑρμηνεία, σ. 190-191, πίν. 67.

94. Ὅπως τῶν ναῶν τῆς Μάνης ἢ τῆς Καλαμάτας

95. Millet, L'école grecque, σ. 167-172.

96. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιᾶ, σ. 253.

97. Ὅπως στό παράδειγμα τῆς Σαμαρίνας (Καλοκέρης, Βυζαντιναί ἐκκλησίαι, σ. 49-84).

98. Μέ τυφλό ἡμισφαιρικό θόλο καλύπτεται τό ἀδημοσίετο πρότυλο τῆς δυτικῆς θύρας στό καθολικό τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰεροθέου κοντά στά Μέγαρα, πού σήμερα ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ νεότερου κωδωνοστασίου.

99. Ἀ.Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήναι 1952, σ. 129, εἰκ. 83.

στό 12ο αί.¹⁰⁰, υπάρχουν και άλλα με διαφορετική μορφή, πού φανερώνουν κάποια ποικιλία στον τυπολογικό τομέα του αρχιτεκτονικού αυτού στοιχείου. Τρία μεγάλων διαστάσεων προστώα με πολύ βαρύτερη κατασκευή και κάλυψη με τρούλο ή άσπίδα, πού είχαν παλιότερα χρονολογηθεί στο 12ο αί.¹⁰¹ και πιά πρόσφατα στον 11ο αί.¹⁰², είναι γνωστά στή Μάνη¹⁰³. Σ' αυτά πρέπει νά προστεθεί και τό άδημοσίευτο, άπλούστερο προστώο τής Φανερωμένης Δρυάλλου¹⁰⁴. Κάποια σχέση στή διάταξη των τελευταίων ίσως υπάρχει με τό προστώο-νάρθηκα του 'Ασώματος στο Κακόδουνο τής Κίττας¹⁰⁵. Στόν ίδιο με αυτό τύπο άνήκει και τό προστώο – τώρα νάρθηκας – του ναού του Εύαγγελιστή Λουκά στα Λαμπρικά¹⁰⁶. 'Ιδιόμορφο είναι τό προστώο στο νάρθηκα του καθολικού τής Ζωοδόχου Πηγής κοντά στο Δερβενοσάλεσι, του τέλους του 12ου αί.¹⁰⁷. 'Απλούστερης μορφής είναι τά καμαροσκεπή προστεγάσματα πού βαίνουν σε προδόλους¹⁰⁸, παραστάδες¹⁰⁹ ή τοίχους τούς όποιους διατρυπούν τοξωτές δίοδοι. Στόν τελευταίο τύπο άνήκει τό πρόπυλο τής δυτικής θύρας στο ναό τής Κοίμησης τής Σκριπούς. Αυτό έχει θεωρηθεί «μεταβεβλημένον εις νεωτέρους χρόνους, κατέχον τήν θέσιν του αρχικού»¹¹⁰, μιά προσεκτική παρατήρηση όμως πείθει ότι, άν και έχει ύποστει μεταγενέστερες επεμβάσεις και μερική ανακατασκευή, διατηρεί τήν αρχική του μορφή και μεγάλο μέρος τής κατασκευής πού πρέπει νά θεωρηθεί σύγχρονο με τον υπόλοιπο ναό¹¹¹. Τό πρόπυλο του ναού του 'Αγίου 'Ιωάννου του Θεολόγου άνήκει άκριβώς στον ίδιο τύπο, παρουσιά-

100. Μπούρας, 'Η Παλαιοπαναγιά, σ. 253.

101. Megaw, Mani, σ. 157-158.

102. Ν. Β. Δρανδάκης, 'Ανάγλυπτος παράστασις βυζαντινού μύθου, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ' (1972-1973), σ. 659-674. 'Ο ίδιος, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, σ. 109.

103. Πρόκειται για τά πρόπυλα του 'Αη-Στράτηγου Μπουλαριών, του Σωτήρα Γαρδενίτσας και του 'Αγίου Νικολάου Χαριάς.

104. Τά λείψανά του έχουν ενσωματωθεί στο νεότερο πύργο στή δυτική όψη του ναού.

105. Δρανδάκης, 'Εκκλησιαστική 'Αρχιτεκτονική, σ. 109.

106. Χ. Μπούρας, 'Α. Καλογερόπουλου, Ρ. 'Ανδρεάδη, ό.π., σ. 86-88. 'Η χρονολόγηση του προστώου μπορεί ένδεχομένως νά άνέδει στο 12ο αί., άν κανείς θεωρήσει τήν εύτελή τοιχοποιία ως λύση οικονομική σε ένα φτωχό σχετικά μνημείο.

107. Ch. Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 21-32.

108. 'Όπως εκείνα των θυρών των πλάγιων τοίχων του νάρθηκα στο ναό τής Κοίμησης στή Σκριπού (Μ. Σωτηρίου, 'Ο ναός τής Σκριπούς Βοιωτίας, ΑΕ 1931, σ. 119-157, σ. 123-124).

109. Γνωστά παραδείγματα όλ. Βοκοτόπουλος, 'Η 'Εκκλησιαστική, σ. 140.

110. Σωτηρίου, 'Ο ναός τής Σκριπούς, σ. 123.

111. Στόν ίδιο τύπο, με πολύ εύρύτερα όμως τά πλάγια άνοιγματα, όπως εκείνο τής παλαοχριστιανικής βασιλικής 'Επιδαύρου ('Ορλάνδος, 'Η Ξυλόστεγος, σ. 129, εικ. 26) ένδέχεται νά άνήκε και τό πρόπυλο τής 'Επισκοπής Εύρυτανίας (Βοκοτόπουλος, 'Η 'Εκκλησιαστική, σ. 139, σχέδ. 27).

ζει όμως πολύ μικρότερες διαστάσεις από εκείνον του ναού της Σκριπούς.

Ἄν και ἡ χρονολόγηση τοῦ προτύπου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δέν εἶναι δυνατό, λόγω τῆς φτωχῆς του κατασκευῆς, νά γίνει μέ ἀκριβεία, ὀρισμένα μορφολογικά του στοιχεῖα, στά ὁποῖα συγκεντρώθηκε τελικά και ἡ προσοχή τῶν τεχνιτῶν, ὅπως τά πεταλόμορφα τόξα μέ τούς καλολαξευμένους θολίτες και τήν ταινία τῶν λεπτῶν καμπύλων πλίνθων πού περιβάλλουν τό τόξο τοῦ δυτικῆ ἀνοίγματος, ὁδηγοῦν πιθανότατα στό 12ο αἰ.¹¹². Ἡ ἐπιλογή τοῦ τύπου ἀντί γιά τά πολυτελή και πλούσια σέ ἐμφάνιση κιονοστήρικτα πρότυπα στό φτωχό ἀργολικό μνημεῖο μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ σέ λόγους οἰκονομικούς ἢ ἀπουσία μαρμάρινων κατάλληλων κίωνων. Παράλληλα, ὡστόσο, και σέ συνδυασμό μέ τά παραδείγματα πού ἀναφέρθηκαν ἤδη παρέχει τό πρότυπο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου μιά ἐνδειξη ἐπιδίωσης ἑνός ἀκόμη παλιῦ τύπου τοῦ στοιχείου αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ὡς τῆ μεσοβυζαντινῆ ἐποχῆ.

Ἡ χρονολόγηση τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος τοῦ κυρίως ναοῦ παρουσιάζει κάποια προβλήματα ἐξαιτίας τῆς ἀπώλειας ὀρισμένων σημαντικῶν στοιχείων τοῦ κτίσματος, ὅπως ὁ τρούλος, ἡ δυτικῆ ὄψη κ.ἄ. Δέν πρέπει ἐπίσης νά παραβλέπεται τό γεγονός ὅτι ὁ ναός ἀποτελεῖ μικρό και περιορισμένων προθέσεων μνημεῖο, στό ὁποῖο ἐνδέχεται κάποια στοιχεῖα του νά ἔχουν ἀπλοποιηθεῖ γιά λόγους οἰκονομίας ἢ ἐξαιτίας τοῦ λαϊκότερου χαρακτήρα του.

Ἡ ναοδομικός τύπος στόν ὁποῖο ἀνήκει και ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, κατά τόν καθηγητή Π. Βοκοτόπουλο, ἐμφανίστηκε τόν 8ο αἰ. και ἀφοῦ χρησιμοποιήθηκε εὐρέως τό 10ο αἰ., ἐξέλιπε πιθανῶς στά τέλη τοῦ 11ου αἰ.¹¹³. Οἱ ἀναλογίες τῆς κάτοψης πού πλησιάζουν τό τετράγωνο, δεδομένης και τῆς ἀπουσίας νάρθηκα ἀπό τό οἰκοδομικό πρόγραμμα, ὁδηγοῦν σέ ὀψιμη χρονολόγηση τοῦ μνημείου, ὅπως ἄλλωστε και τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἐξέλιξης τοῦ τύπου πού ἔχουν ἀναφερθεῖ. Σέ ὀψιμότητα ἐπίσης ὁδηγοῦν κι ἄλλα στοιχεῖα ἐξέλιξης, ὅπως ἡ μορφή τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ. Μέ τυπολογικά συνεπῶς κριτήρια ὁ ναός πρέπει νά τοποθετηθεῖ στόν προχωρημένο μᾶλλον 11ο αἰ.

Τά δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα τοῦ λεγομένου "arcade type", ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπό παλιά, εἶναι στοιχεῖα ἀρχαῖκά και ἡ ὑπαρξή τους σέ μεσοβυζαντινοῦς ναούς ἀποτελεῖ τεκμήριο πρῶιμης χρονολόγησης¹¹⁴. Πα-

112. Παρόμοια μορφολογικά στοιχεῖα μποροῦν νά ἀναζητηθοῦν βέβαια σέ ἀνάλογη σημασίας μνημεῖα τοῦ 12ου αἰ. ὅπως, πρῶχειρα, ὁ Ἁγιος Ἰωάννης στή θέση Φουρνιάτα Πύργου Διροῦ (Megaw, Mani, σ. 151).

113. Βοκοτόπουλος, Ἡ Ἐκκλησιαστική, σ. 126.

114. Megaw, The Chronology, σ. 120-121, Βοκοτόπουλος, Περί τήν χρονολόγησιν, σ. 163.

ράλληλα, έχει παρατηρηθεί ή επιβίωσή τους σε μικρότερης σημασίας μνημεία ακόμη και μετά τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰ.¹¹⁵. Πιστεύουμε ὅτι ἡ διάταξη τοῦ «arcade type» στό δίλοβο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καί πιθανότατα τῆς νότιας κεραίας, κατατάσσεται στήν πρώτη περίπτωση. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτῆ συνηγοροῦν τό μέγεθος καί οἱ ἀναλογίες γενικά τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἱεροῦ, ἡ μορφή τοῦ ἀπλοῦ καί λεπτοῦ πλίνθινου τόξου πού σαφῶς θυμίζουν πρῶιμα παραδείγματα¹¹⁶ καί διαφοροποιοῦνται ἀπό ἐκεῖνα πού χαρακτηρίζονται ὡς ἐπιδιώσεις¹¹⁷, ὀδηγώντας σέ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος στό α' μισό τοῦ 11ου αἰ. Ἡ ἀνεξαρτητοποίηση τῆς δομῆς τῶν παραστάδων τῶν παραθύρων ἀπαντᾷ μὲν σέ πλῆθος ναῶν τοῦ 12ου αἰ. ὁπότε ἐντάσσεται στά πλαίσια ἀνάπτυξης τῆς λιθοξοικῆς, ἡ ὑπαρξή της, ὅμως, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καί σέ πάμπολλα πρῶιμα¹¹⁸, ἀκόμη καί τῶν πρὸ τοῦ 1000 χρόνων, δέν ἀποκλείει τὴν παραπάνω χρονολόγηση.

Ἡ χρήση εὐτελοῦς τοιχοποιίας στά κατώτερα ἢ σέ ἀφανῆ μέρη τοῦ ναοῦ δέν ἀποτελεῖ χρονολογικὸ τεκμήριον καθὼς ἐφαρμόζεται συχνά σέ πάρα πολλοὺς μεσοβυζαντινοὺς καί ὀψιμότερους ναοὺς¹¹⁹. Ἡ κάπως ἀμελής ὡστόσο πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία πού χρησιμοποιεῖται ψηλότερα ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ναοῦ στά τρία πρῶτα τέταρτα τοῦ 11ου αἰ.¹²⁰. Στὴν ἀμέλεια αὐτῆ καί ὄχι σέ ὀψιμη χρονολόγηση πρέπει νά ἀποδοθεῖ ἡ παραλείψη σέ ὀρισμένες σειρές λίθων τῆς τοποθέτησης πλίνθων σέ κατακόρυφους ἀρμούς¹²¹. Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν κατακόρυφων ἀρμῶν τῆς τοιχοποιίας μὲ τὰ διακοσμητικὰ γεωμετρικὰ θέματα θεωρεῖται γενικά πρῶιμο στοιχεῖο πού ἀνάγεται συνήθως στό α' μισό τοῦ 11ου αἰ.¹²², χωρὶς ὅμως νά λείπουν καί οἱ διάφορες ἀναδιώσεις, ἢ μᾶλλον

115. Megaw, ὀ.π., σ. 121. Μπούρας, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Ἐλεῆμων, σ. 16.

116. Ὅπως τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στήν Ἀρχαία Ἀγορά τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καί Σωσιπάτρου Κέρκυρας ἢ ἐκεῖνα τῆς ἀνατολικῆς ὄψης τῆς Καπνικαρέας.

117. Ὅπως τῶν ναῶν τῆς Μάνης Ταξιάρχη Χαρούδας καί Ταξιάρχη Γλέζου, Ἁγίων Θεοδώρων Πάμπακα κ.ἄ. ἢ ἀκόμη τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Ἐλεῆμονος στό Λιγουριό.

118. Παρατηρήσεις γιὰ τὴ χρήση, καί πρὶν ἀπὸ τό 12ο αἰ., λίθων στήν κατασκευὴ γενικά τῶν πλαισίων τῶν παραθύρων (τόσο τῶν παραστάδων ὅσο καί τῶν τόξων) βλ. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 104-105.

119. Megaw, The Chronology, σ.101.

120. Βοκοτόπουλος, Ἅγιος Δημήτριος Ἡλιδος, σ. 204-210, σ. 210 καί ὁ ἴδιος, Περί τὴν χρονολόγηση, σ. 162 καί σμμ. 59.

121. Ὅμοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ ναὸς τοῦ Ἀη-Στρατήγου Μπουλαριῶν τοῦ α' τετάρτου τοῦ 11ου αἰ. (Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 102).

122. Megaw, The Chronology, σ. 102-104. Ὁρλάνδος, Ἐνας ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς, σ. 94. Βοκοτόπουλος, Περί τὴν χρονολόγηση, σ. 168. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 101-102 (Ἀη-Στρατήγος Μπουλαριῶν) καί σ. 110 (Σωτήρας Γαρδενίτσας).

ἐπιδιώσεις, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ. Ἡ ποικιλία βέβαια, ἡ ἔκταση καί ἡ κατασκευή τῶν στοιχείων αὐτῶν στὸν Ἅγιο Ἰωάννη συνηγοροῦν γιὰ μιὰ πρώιμη χρονολόγηση, ἀκριβέστερη ὅμως προσέγγιση δύσκολα μπορεῖ, ὅπως φαίνεται, νὰ γίνει λόγω τῆς σπανιότητος τοῦ εἴδους τῆς διακόσμησης. Τὰ κουφικά, πού μέ τήν περιορισμένη καί διακριτική παρουσία θά μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν πρὸς τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. πρέπει ἐδῶ, λόγω τοῦ ρόλου τους ὡς συμπληρωματικῶν στοιχείων τοῦ διακόσμου, νὰ θεωρηθοῦν μέ ἐπιφύλαξη.

Ἡ ζωφόρος τύπου *opus reticulatum* δέ βοηθᾶ πολὺ στή χρονολόγηση καθὼς εἶναι διαδεδομένη ἀπὸ τὸ 10ο ὡς τὸ 15ο αἰ. Ἄν καί στὸν 11ο αἰ. τὰ σωζόμενα παραδείγματα εἶναι σχετικά λίγα, ἡ ὑπαρξη ὀρισμένων ὅπως στὸν Προφήτη Ἡλία Σταροπάζαρου Ἀθηνῶν, στή Μεταμόρφωση Κουτήφαρη καί, ἴσως, στὸν Ἅγιο Χαράλαμπο Καλαμάτας¹²³ καθιστοῦν δυνατὴ τὴν τοποθέτηση ἐκεῖ καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου.

Τὸ θέμα τοῦ μαιάνδρου δέν μπορεῖ ἐπίσης νὰ βοηθήσει ἀποτελεσματικὰ στή χρονολόγηση τοῦ μνημείου¹²⁴. Ἄν καί πάλι τὰ σωζόμενα μνημεῖα τοῦ 11ου αἰ. εἶναι λίγα¹²⁵ ἡ ὑπαρξη τοῦ θέματος στό ἐπαρχιακὸ παράδειγμα τοῦ Σωτήρα Γαρδενίτσας τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου αἰ.¹²⁶, ἐνισχύει τὴν τοποθέτηση καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸν ἴδιο αἰῶνα. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ ὑποθέσει τὴ χρήση τοῦ σχετικά νέου θέματος σέ μιὰ θέση, στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ, πού ἀπὸ παλιά εἶχε κριθεῖ πρόσφορη γιὰ τὴν τοποθέτηση ζωφῶρων.

Σέ συνδυασμό, μέχρι κάποιο σημεῖο, μέ τίς ζωφόρους στό ναὸ πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ θεώρηση τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν, πού μαζί μέ τίς πρῶτες προσφέρουν κάποιον πλοῦτο καί ποικιλία στίς ὄψεις τοῦ μνημείου. Ἡ συγκρατημένη χρήση ὀδοντωτῶν ταινιῶν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει στό δ' ἢ γ' τέταρτο τοῦ 11ου αἰ.¹²⁷.

Στὸν 11ο αἰ. μποροῦν ἐξάλλου, ἐνισχύοντας τὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος, νὰ τοποθετηθοῦν τὰ γλυπτά, πού μαζί μέ ἄλλα ἀκόσμητα μέλη βρίσκονται ἐντοιχισμένα σέ διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ πού ἔχουν ἐπισκευαστεῖ στὰ νεότερα χρόνια. Τὰ γλυπτά αὐτὰ εἶναι δυνατό, μέ κάποια ἐπιφύλαξη βέβαια, νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ μνημείου καί νὰ θεωρηθοῦν τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ τέμπλου του. Στὰ τμήματα τῶν ἐπιστυλίων, τόσο ἡ τεχνολογία ὅσο καί τὰ θέματα, πεντάλοβα ἀνθέμια, πυροστρόβιλοι, ρόδα-

123. Ἀντίστοιχα βλ. St. Sinos, Die sogennante Kirche des Hagios Elias zu Athen, BZ 1971, σ. 351-361, Megaw, Byzantine Reticulate, σ. 15-16, καί δ.π., σ. 16.

124. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιά, σ. 256.

125. Megaw, The Chronology, σ. 117. Βοκοτόπουλος, Περί τὴν χρονολόγησιν, σ. 168.

126. Δρανδάκης, Ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 110.

127. Megaw, The Chronology, σ. 116. Βοκοτόπουλος, Ἅγιος Δημήτριος, σ. 208.

κες, φυλλοφόροι σταυροί, καθώς και ο τρόπος έγγραφης όρισμένων σε συνεχόμενους κύκλους είναι χαρακτηριστικά του 11ου αϊ.¹²⁸ Τά θωράκια, αν και παρουσιάζουν όρισμένα σπάνια στοιχεία, όπως τό φυτό μέ τά όξύληκτα φύλλα και πιό έλεύθερη απόδοση, μπορούν επίσης νά τοποθετηθούν στην ίδια εποχή.

Συμπερασματικά μιά χρονολόγηση του μνημείου στίς δεκαετίες γύρω στά μέσα του 11ου αϊ. δέ θά πρέπει νά απέχει από την πραγματικότητα.

Άγνωστη είναι ή αίτια και ή εποχή κατά την όποία ό ναός έπαθε κάποια καταστροφή και πιθανώς έρημώθηκε. Φαίνεται ότι τότε ό τρούλος, ή νότια κεραία, τμήματα των ύπολοίπων καθώς και των τοίχων κατέρρευσαν. Δέ μās είναι επίσης γνωστό πότε ακριβώς και κάτω από ποιές συνθήκες τό κτίσμα δέχθηκε μιά έκτεταμένη έπισκευή στην όποία όφείλεται ή συμπλήρωση των καταστραμμένων ή ή αντικατάσταση των έτοιμόρροπων τμημάτων πού αναφέρθηκαν παραπάνω και, ένδεχομένως, ή κατασκευή των κελιών. Κρίνοντας κανείς από τά μορφολογικά στοιχεία, τον τρούλο και τό θύρωμα της δυτικής εισόδου, μπορεί νά τοποθετήσει την επέμβαση στό 19ο ίσως αϊ. Άκριβέστερη χρονολόγηση είναι δύσκολο νά γίνει, γιατί τά συγκριτικά στοιχεία από γειτονικά μνημεία είναι πολύ περιορισμένα. Είναι πάντως γεγονός ότι σαφείς διαφορές παρουσιάζονται μεταξύ των νέων τμημάτων του ναού του Άγίου Ιωάννου και των ναών της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Άγίας Μαρίας Λιγουριού¹²⁹, όπου τά επιμέρους μορφολογικά στοιχεία, τόσο από πλευράς μορφής όσο και κατασκευής, είναι πιό κοντά στην παράδοση της τουρκοκρατίας

Άθήνα, Φεβρουάριος 1985

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

128. Χ. Μπούρας, Τό τέμπλο της Παναγίας Κρίνας και ή χρονολόγησή της, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Γ' (1980-1981), σ. 165-180, σ. 175-177.

129. Οί ναοί χρονολογούνται μέ επιγραφές στά 1701 και 1703 αντίστοιχα (Χρ. Γιαμαλίδης, Άρχαίαι έκκλησίαι, σ. 121-122 και σ. 124-126).

SUMMARY

AN UNKNOWN BYZANTINE CHURCH IN ARGOLIS.
HAGIOS IOANNES THEOLOGOS AT LIGOURIO

The church of Hagios Ioannes Theologos (St. John the Theologian) is found in the Paliochori, area of Ligourio, at a distance of approximately 4 km. from the village. The monument today appears as a small complex consisting of the main church, a porch and a wooden-roofed cell of a later age, in the south side of the first. The main church, slightly irregular, has dimensions of 7.90×8.30 m. It ends up to the East, in three hemihexagonal apses of the sanctuary. There is no narthex, and there was not one even in the initial phase of the church. The dome and parts of the walls are due to a partial reconstruction of the building. Typologically, the church belongs to the transitional Greek cross-in-square churches. The arrangement of the church's roofs of the usual form, the openings, doors and windows, have been remodeled at a later date.

The vaulted porch of the south distance has three openings with horseshoe like arches of the axis and the side walls.

For the construction, poros-stones and bricks have been used for the cloissoné masonry, limestone low in the south, the north and may be the west wall of the original church, and poros-stones in the vaults.

The formation of the façades, as they are graphically reconstructed on the basis of remaining evidence, is frugal and heavy, as are the general proportions of the monument. A band of triangular clay tiles of the "opus reticulatum" type, is the characteristic element of the south side, and the meander to the right and left of the arches of the double-light "arcade type" window of the sanctuary's apse, of the east side. In the vertical joints the ceramic ornaments of the Greek characters –and decorations– type prevail. Cufic ornaments are very few.

Many sculptures and architectural fragments current with, or earlier than, the initial phase of the church are to be found walled in the building, following the various renovating works.

With the morphological elements mainly as a basis (masonry, ceramic ornaments etc.), the main church of Hagios Ioannes can be dated to the mid-11th c. The later porch belongs possibly to the 12th c. Finally, the partial rebuilding of the church, and the construction of the wooden-roof cell must be placed at the late Ottoman period.